

M&L

BOVENGRONDS EN ONDERGRONDS MILIEUBEWUST ACTIEF

DENYS

Restauratie Kasteel van Poeke

Renovatie Justitiepaleis Gent -
ornamenten voorgevel

Restauratie buitengevels gerechtshof "Kasteel" van Turnhout

- Pijpleidingen, waterleidingen en collectoren
- Industriële leidingen en electromechanische uitrustingen
- Pompstations en waterzuiveringsinstallaties
- Renovatiewerken en speciale technieken
- Grondwerken en burgerlijke bouwkunde
- Tunnels, buisdoorpersingen en boringen
- **Restauratiewerken**
- Spoorwerken
- Milieutechnieken

DENYS

Industrieweg 124 - 9032 WONDELGEM (Gent) België
Tel. +32 (0)9/254 01 11 - Fax +32 (0)9/226 77 71

M & L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Redactie

Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Emile Jacqmainlaan 156 bus 7,
1000 Brussel.
Tel.: (02) 553 82 34 - Fax: (02) 553 82 05.
Eindredactie: M.M. Celis.
Vormgeving en productie: L. Tack.
Zetwerk en secretariaat: D. Torbeyns.

Redactiecomité

Voorzitter: E. Goedleven.
Leden: A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle,
M.M. Celis, M. De Borgher, J. De Schepper,
M. Fierlafijn, J. Gyselinck, A. Malliet,
G. Plomteux, L. Tack, J. Termote,
S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche,
Herman Van den Bossche, P. Van den Bremt,
Ch. Vanthillo, L. Wylleman.

Advertentiewerving

De Ganzerik, J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: (050) 36 25 89 - Fax: (050) 37 33 64.

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: (050) 33 12 35 - Fax: (050) 34 37 68.

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting
en Monumenten en Landschappen
Luc Tack
Zandstraat 3, 1000 Brussel

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels
berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of herwerken zijn
voorbehouden.

Tweemaandelijks tijdschrift van het
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en
Monumenten en Landschappen
Afdeling Monumenten en Landschappen

Afgiftekantoor : Brussel X

ISSN 0770-4948 • 17 jaargang Nr. 4 • juli - augustus 1998

Inhoud

Het feestlokaal van Vooruit	14
Romain Berteloot en Rik Vandecaveye	
Kleuren in de Unitaswijk (1923/1932-1998)	37
Mimi Debruyne	
Summary	68

Binnenkrant

Abonnementsvoorwaarden 1998

Belgie: 1150 fr. (ook losse nummers verkrijgbaar voor 220 fr.).
CJP'ers betalen: 950 fr.
Buitenland: 1300 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.
091-2206040-95 van Monumenten & Landschappen, Graaf de
Ferraris-gebouw, Emile Jacqmainlaan 156 bus 7, 1000 Brussel met
vermelding "M&L-jaarabonnement 1998".
U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd
voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Cover: Unitaswijk (foto: O. Pauwels)

Steenbakkerij HOVE BVBA

**BREUGHEL,
echte handvormsteen
gemaakt naar aloude
werkwijze.**

De handvorm wordt op ambachtelijke wijze gemaakt uit een deeg, één voor één geslagen met de hand in een houten vorm, gedroogd in open lucht en gebakken op 1080 °C in een ringoven met steenkool als enige brandstof.

**Lindendreef 101
9400 Ninove
Tel. 054/33.26.67 Fax 054/32.82.38**

N.T.G. - GENT -
Definitief ontlast van de vieze ontlasting door duiven dankzij:

ECOPIC

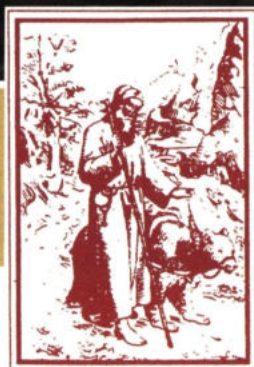
Een architectuur zonder duiven

Inlichtingen:
**Herreman en Lippens,
Brusselsesteenweg 188A
9090 Melle
Tel. (09) 252 13 40
Fax (09) 252 31 59**

bvba **HERREMAN & LIPPENS**

Kalk... ...en niet gelijk welke !

*Miniere di San
Romedio*

Arte Constructo

Unilit

Natuurlijke hydraulische kalk
Mortels voor binnen en buiten

CORIDECOR

Kalkverven
Binnen- en buitendecoratie

Arte Constructo bvba
Molenberglei 18 - B 2627 Schelle (Belgium)
Tel. : 32.3 / 880.73.73 Fax : 32.3 / 880.73.70
BEAL - 4 Rue des Bailleries
5081 Meux-la-Bruyère
Tel. : 32.81 / 56.63.96 Fax 32.81 / 56.89.54

B.v.b.a.

VENNOOTSCHAP VOOR DE CONSERVATIE EN DE RESTAURATIE VAN KUNSTWERKEN

- Restauratie van schilderijen (namelijk: grote formaten)
- Doublering op vacuümtafel
- Behandeling van:
 - gepolychromeerde beelden en meubels
 - muurschilderingen
 - Oosters lakwerk
- Conservatie van kunstwerken op papier en zijde
- Terracotta's

Reiniging van een schilderij

**20 JAAR AKTIEF
IN SAMENWERKING
MET DE OFFICIELE INSTANTIES.**

**DIEPESTRAAT 18
3061 BERTEM (Leefdaal)
(02) 767 97 80**

ERKENNING NR. 04 28 01

WANNEER DE VORM
HET HOOFDDOEL IS

**BETONNEN SIERVORMEN
EN SIERELEMENTEN
VOOR RESTAURATIEWERKEN
EN NIEUWBOUW**

**AGREF N.V.
Tragelweg 4
B 9230 Wetteren
Tel. (09)369 19 11
Fax (09)369 07 04**

NIJVERHEIDSWEG 1 - 2240 ZANDHOVEN
TEL. (03)475 13 00 - FAX (03)485 74 47
Venecolaan 30 - 9880 AALTER
TEL. (09)375 12 66 - FAX (09)375 22 88

Foto A. Condes 03.542.13.81

Restauratie Schepenhuis Mechelen

Gevelreiniging • Betonherstelling • Gevelisolatie en bepleistering • Opstijgend vocht • Houtrestauratie • Ontmossen van daken

BUILDING NV

ALGEMENE BOUWONDERNEMING

RESTAURATIE

Sint-Pieterskerk
te Leuven

Eigen Steenkapperij

Eternit Clay Tiles : ACME

Onevenaarbare Kwaliteit

**Ruimste Gamma Hulpstukken
handgemaakt en machinaal
gemaakt**

**Kleurengamma:
17 kleuren,**

Voor de renovatie van het Begijnhof in LEUVEN, werd gekozen voor de handgemaakte ACME tegelpannen van Eternit. De reden was simpel: Eternit kon het materiaal leveren dat het best de oorspronkelijke dakbedekking benaderde in VORM en in KLEUR.

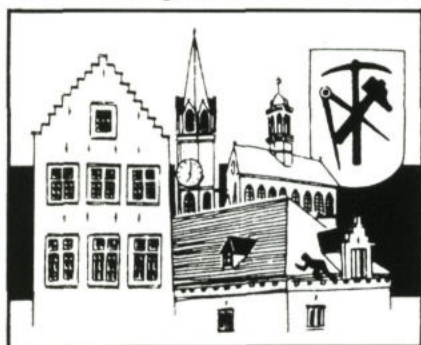
Deze particulieren kozen voor de ACME tegelpaan van Eternit omwille van de kleur en de MOSbestendigheid.

Eternit
DE DAKSPECIALIST

**TEL INFO: ETERNIT DAKPANNEN
GRATIS
GROEN NUMMER: 0800/14.144**

MOREELS H

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

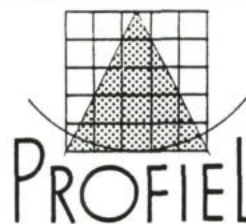
Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. (053) 83 01 54 • Fax (053) 83 33 65

PROFIEL

RESTAURATIE & MONUMENTENZORG

Oostveldkouter 26 • 9920 Lovendegem

Meubilair (wel en niet gepolychromeerd)
Sculptuur (steen en hout) • Leder
Bodemvondsten (hout en leder)
Schilderijen (paneel en doek)

ONDERZOEK & BEHANDELING

Lauwers M.	09/372 63 03
Van Der Biest L.	03/771 44 66
Vandenborre H.	09/372 63 03
FAX	09/372 63 03

Kunstatelier Gerard Thienpont bvba

Konservatie en Restauratie van Kunstwerken
Hout - Steen - Stucwerk • Schilderijen

Beeldhouwwerken • hout en steen

Decoratieve schilderwerken

Polycromeerwerken • Bladgoud

Kerkmeubilair

Onderzoek en behandeling

Rozenstraat 6 - 9810 NAZARETH (Eke)
Tel. (09) 385 54 32 - Fax (09) 385 45 52

Dakwerken G. BOSCH

b.v.b.a.

Dak-, Zink- & Roofingwerken
Specialiteit:

Restauratie van oude daken

Aartrijkestraat 109 8820 Torhout
Tel. 050/21.10.85 - Fax 050/22.06.17
Reg. nr. 051511

Uw patrimonium...

...onze zorg

*Reeds meer dan 20 jaar restaureren, renoveren en
beschermen wij gebouwen en waardevolle monumenten.*

Reiniging, restauratie en renovatie van gevels
Restauratie en conservatie van steen
Traditionele zuivere kalkpleisters en kaleilagen
Mineraalverven en silicaatpleisters
Cement- en kunststofgebonden gevelpleisters
Warmte-isolerende pleistersystemen
Betonherstelling en -bescherming
Duivenwering
Houtworm- en zwambestrijding
Polymeerchemische houtrestauratie en -versteving
Brandremming op hout, beton en metaal
Injectiewerken
Vochtwerking en waterdichting
Renovatie- en verbouwingswerken

Referenties op aanvraag

Onze vaklui worden begeleid door
gespecialiseerde ingenieurs en kunsthistorici

Solar nv

Tel.: 03-766.11.66 - Fax: 03-777.35.09

Kleine Breedstraat 33 - B-9100 SINT NIKLAAS

Erkend aannemer cat. D kl.1, o.cat. D1 kl.3, D21 kl.3, D24 kl.4.

Evenwicht tussen wetenschap en vakmanschap

NATUURSTEEN

NAAST MONUMENTEN
HOUDEN WIJ OOK EEN TRADITIE IN STAND

VAKMANSCHAP

N.V. **MRIT**

موريت
MONUMENT

STABILITEIT

- endoscopisch onderzoek
- stut- en schoringswerken
- scheuringinjectie, muurconsolidatie
- chemische ankers, trekkers
- opvijzelen van konstrukties
- polymeerchemische restauratie van hout

RENOVATIE - RESTAURATIE

- alle reinigingstechnieken, **LASERREINIGING**
- asbestverwijdering
- nabehandeling van gevels
- plastische natuursteen restauratie
- betonherstelling
- hout- en zwambehandeling

TEL. (09) 386 97 67 - FAX (09) 386 98 26

DE BOUWONDERNEMINGEN **COUDRON**^N_V

Algemene Bouwwerken
Restauratie- en Renovatiewerken
Timmer- en Schrijnwerken
Specialisatie Volkerntoepassing
Keukeninrichting "Sedeco"

DIKSMUIDSEWEG 61, 8900 IEPEL
TEL. 057/20 09 85 - 21 96 10 — FAX 057/20 99 17

Bezoek onze ateliers
op zaterdag 12 september
van 14u tot 18u.

ALGEMENE BOUWONDERNEMING
N.V. VANDENDORPE ARTHUR
Groene Poortdreef 40
8200 Sint-Michiels (Brugge)
Tel. 050/38 32 96 Fax 050/38 42 16

HEYLEN HERMAN

Algemene Onderneming BVBA

**Dak- & Torenwerken
Restauratiewerken**

Lossing 3
2260 Industriepark
Heultje Westerlo
Tel: 014/26.00.87
Fax: 014/26.00.88

Sint-Petruskerk te Zulte

N.V. VAN LOY & CIE

ALGEMENE RESTAURATIEWERKEN

Restauratie Binnenkoer Groot-Seminarie Mechelen

Aarschotsesteenweg 4

2230 Herselt

Tel. (014) 54.43.97

Fax (014) 54.72.72

*Uw partner
voor totale bouwbescherming*

- Gevelrenovatie
 - Natuursteen- en restauratiemortels
 - Injectie tegen opstijgend vocht
 - Epoxy- en PUR-injecties
 - Houtbescherming en polymeerchemische balkkoprestauratie
- Kunststofvloeren epoxy/polyurethaan
 - Betonreparatie mineraal/epoxy/PCC/ECC
 - Kelderafdichting binnen-/buitenzijde
 - Hulpstoffen voor beton en mortel
 - Restauratie- en Sierpleisters PAREX

Industriepark 20
2220 HEIST-OP-DEN-BERG

*Documentatie of gratis advies
op aanvraag !*

tel. 015/24 19 68
fax 015/24 28 60

Josephus Lucianus Leo-Willem Dimitri
TAEYMANS MEESTERSCHILDERS B.V.B.A.
sinds 1880

restaureren - schilderen - vergulden

*Mutsaertstraat 16 - 2000 Antwerpen.
Tel. 03/232.18.91 - Fax 03/226.44.98 - Email: tueymans@cobonet.be*

NATIONAAL GEOGRAFISCH INSTITUUT

Sinds enkele jaren produceert het Nationaal Geografisch Instituut allerlei digitale bestanden voor klein- en grootschalige toepassingen. Kleinschalige bestanden zoals de DB van de administratieve grenzen, de Grote Structuren en een Digitaal Terrein Model zijn voor gans het land beschikbaar. Bestanden voor toepassingen rond de spilschaal 1:10.000 zijn beschikbaar voor alle grote steden en omliggende gemeenten en zijn een uitstekend werk-instrument voor toepassingen in diverse domeinen zoals leefmilieu, ruimtelijke ordening en stadsrenovatie, ...

Nationaal Geografisch Instituut
Abdij ter Kameren, 13
B-1000 Brussel
Tel.: 02/629.82.82
Fax.: 02/629.82.83

Nieuw voor België is de productie van digitale orthofoto's voor het volledig grondgebied op basis van luchtfoto's gerealiseerd in 1995.

Klassieke kaarten en luchtfoto's nog steeds beschikbaar.

NV Peetermans

Afdeling Bouw

Restauratie "De Biekens" Cogels Osylei 72-70, 2600 Berchem

Inkom

Jef ibens
voorzitter
gedelegeerd bestuurder

Dirk ibens
bestuurder
commerciële directie

Vóór restauratie

Ná restauratie

Vóór restauratie

Ná restauratie

Leysstraat 22-24-26, Antwerpen

Renovatiewerken - Restauratiewerken
Verbouwingen - Monumenten & Gebouwen

Marialei 11 bus 4, 2018 Antwerpen
Tel. 03/230.20.15 - Fax 03/230.16.28

HET FEESTLOKAAL VAN VOORUIT

ROMAIN BERTELOOT
RIK VANDECAVEYE

Detail van de voor-
gevel, Sint Pieters-
nieuwstraat, vanuit
Bagattenstraat -
1998
(foto O. Pauwels)

"Wij hebben 'Schoonheid' als een middel gekozen om de maatschappij te verbeteren. Schoonheid is een wapen en een revolutionair middel! Ik ken geen betrouwbaarder wapen, geen betrouwbaarder middel".

Henry van de Velde (1863-1957), befaamd én geëngageerd architect, verwoordde aan het begin van de 20ste eeuw op deze wijze perfect het idealistische principe van waaruit menig socialistisch gebouw in die tijd geconcipeerd werd.

Nadat naar het einde van de 19de eeuw toe de tegenaanval tegen de

gevestigde bourgeoisie goed en wel gelanceerd en georganiseerd was, begon het topkader van de socialistische beweging - de beter gevormde en geschoolde arbeiderszonen - meer en meer belangstelling te ontwikkelen voor de 'culturele emancipatie' van het proletariaat. Een ontvoogding der geesten, die hoe dan ook doordrenkt was met (partij-)politieke propaganda. Naast het strijdlid, de meetings, de krant en de algemene stakingen, greep men al gauw naar het architecturale wapen, als het middel met de meest uiteenlopende uitstralingskracht.

Voorgevel,
Sint Pietersnieuw-
straat, jaren '20
(foto AMSAB)

Binnen de Gentse context resulteerde dit tussen 1895 en 1915 in een aantal gebouwen die stuk voor stuk merkwaardige getuigenissen zijn van een ongemeen boeiende episode uit de sociale geschiedenis. De kroon op het werk vormt ontegensprekelijk het majestueuze *Feestlokaal van Vooruit*, in de volksmond al gauw het "*Feestpaleis*" genoemd.

In dit artikel zullen we pogen om zowel de specifieke sociaal-politieke ontstaanscontext, als de merkwaardige architecturale eigenschappen van het *Feestlokaal* te situeren. We zullen eveneens ingaan op de complexe restauratieproblematiek, die, in het geval van *Vooruit*, heel veel te maken heeft met de huidige functie van het gebouw als kunstencentrum.

Dagblad *Vooruit*
was één van de
belangrijkste pijlers
van de Gentse
coöperatieve
Vooruit
(foto AMSAB)

DE GENTSE SOCIALISTISCHE ARBEIDERSBEWEGING

Het *Feestlokaal van Vooruit* kan in geen enkel opzicht gesitueerd worden zonder in te gaan op de ontstaansgeschiedenis van de plaatselijke socialistische beweging. Het was immers de *Samenwerkende Maatschappij Vooruit*, een coöperatieve organisatie die was ontstaan in de schoot van die beweging, die in 1910 de gronden aankocht en opdracht gaf tot de bouw van het *Feestlokaal*.

Omstreeks het midden van de 19de eeuw, was Gent economisch de meest belangrijke stad van Vlaanderen geworden. Die sterkte was gebaseerd op een omvangrijke textielindustrie en de ontwikkeling van de zeehaven. Het hoeft niet te verwonderen dat uitgerekend in Gent de nieuwe industriële klasse - de fabrieksarbeiders - zich als eerste ging organiseren; aan het eind van de jaren 1850 ontstonden de eerste vakbonden van katoenspinners en wevers. Een kleine kern daarvan sloot in 1864 aan bij de in London opgerichte *Eerste Internationale*.

In dit sluimerende milieu van verzet tegen de onmenselijke arbeidsomstandigheden, kregen de

Voorgevel,
Sint-Pietersnieuw-
straat, vanuit
Bagattenstraat -
1998
(foto O. Pauwels)

socialistische ideeën meer en meer de bovenhand. In 1873 reeds werd de eerste coöperatieve organisatie *De Vrije Bakkers* opgericht, met als voornaamste doel een goedkopere en beter georganiseerde broodbedeling voor de aangesloten leden, maar vooral nog zonder duidelijke ideologische stellingnames. In Gent kwam er echter al gauw een toenadering tussen de coöperatieve beweging en een voorhoede van socialistisch geïnspireerde vrijzinnigen. Het is in dit gezelschap dat de 18-jarige notarisklerk Edward Anseele in 1873 reeds naar voor wordt geschoven als eerste bestendige propagandist van de beweging. Samen met andere jongeren - onder andere Edmond Van Beveren - lokt hij in 1881 een scheuring uit in de coöperatie, waarna de *Samenwerkende Maatschappij Vooruit* werd opgericht - eveneens een coöperatie, maar met uitgesproken socialistische ideeën en motieven.

Toen in 1879 de *Vlaamse Socialistische Arbeiderspartij* werd gesticht, in 1885 gevolgd door de oprichting van de *Belgische Werkliedenpartij*, betekende dit de partijpolitieke concretisering van een brede socialistische beweging die bestond uit verschillende geleidingen. De groei van die brede beweging

verliep in Gent vanaf de jaren 1880 erg snel. Het ledenaantal van de diverse socialistische syndicaten en van de *SM Vooruit* verdubbelde bijna jaar na jaar. Een belangrijke doorbraak kwam er toen Anseele, nadat het algemeen meervoudig stemrecht was bedongen, in 1894 tot nationaal volksvertegenwoordiger werd verkozen, wat ze in Brussel al vanaf zijn eerste toespraak geweten hebben. Bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1895 werden de socialisten met 14 op 39 mandaten de sterkste fractie in de Gentse raad. Datzelfde jaar verviervoudigde het ledenaantal van de socialistische syndicaten, eveneens een tekenend voorbeeld van de onweerstaanbare opgang.

Naast de interventie in de openbare besturen, bouwden de Gentse socialisten een heel net van eigen sociale voorzieningen op. Er was niet alleen de coöperatie *SM Vooruit* - naast goedkoper brood, bood zij allerlei andere materiële voordelen aan, tot een eigen pensioenstelsel toe - maar ook de volksapotheken, en de machtige *Bond Moyson*, met zijn wijkgeneesheren en eigen polikliniek. Daarnaast waren er ook de vakbonden met hun stakings- en werklozenkassen. In een tijd dat de sociale zekerheid niet volgens een verplicht stelsel was georganiseerd, waren deze betaalbare vrijwillige verzekeringen tegen sociale risico's werkelijk broodnodig. Vandaar het grote succes: omstreeks 1913 waren grosso modo 10.000 Gentse gezinnen bij de *SM Vooruit* aangesloten, en twee derden van de arbeiderskiezers bracht zijn stem uit op de socialistische partij.

Deze snelle en vrij kolossale expansie van de beweging resulteerde vanaf 1895 in een toenemend beleid van aankoop en nieuwbouw van onroerend goed: opslag- en winkelruimte voor de coöperatie, een nieuwe bakkerij, een drukkerij, kolenmagazijn, meubelwerkhuis en klerenmagazijn, enkele kleinere volkshuizen, de polikliniek, in 1910 een brouwerij, alsook een eigen nieuwe weverij en spinnerij. Tot aan de bouw van het *Feestlokaal* was het in 1902 feestelijk ingehuldigde *Ons Huis* aan de Vrijdagmarkt het pronkstuk van dit socialistische erfgoed.

Een overzicht van de bezittingen van de *SM Vooruit* in 1913 maakt gewag van meer dan 30 grote gebouwen. Dit omvangrijke patrimonium was noodzakelijk om de brede waaier aan activiteiten van de beweging te huisvesten. Als koepel op die 'sociale economie', die ondertussen ook meer dan 1000 mensen rechtstreeks tewerk stelde, werd in 1913 de eigen *Bank van de Arbeid* opgericht, die het in deze periode van vooroorlogse hoogconjunctuur gegroeide

Betoging voor algemeen stemrecht, op de achtergrond een onafgewerkt *Feestlokaal* van *Vooruit* - 1913 (foto AMSAB)

spaarvermogen van de - vooral geschoolde - arbeiders en kleine bedienden zou gaan mobiliseren met het oog op winstgevendende participaties in de klassieke kapitalistische ondernemingen.

DE BOUW VAN HET FEESTLOKAAL

De tijd was rijp en de wil was aanwezig voor de bouw van een in het oog springend *Feestlokaal*, zoveel is duidelijk.

Reeds vanaf 1905 liep Edward Anseele, de Gentse socialistische voorman die nooit om een idee verlegen zat, met het plan rond om een "*grootsche Volksschouwburg*" te bouwen. Daar was inderdaad nood aan; gelijklopend met het politieke en economische succes van de socialistische beweging, waren de culturele verenigingen als paddestoelen uit de grond geschoten. Het ontbrak hen aan ruimte om hun activiteiten te ontplooiën, maar bovendien beschikte de beweging niet meer over een aangepaste ontmoetings- en feestruimte voor de leden en verenigingen.

Op 14 oktober 1910 kocht de *Samenwerkende Maatschappij Vooruit* een terrein in de Sint-Pietersnieuwstraat, waarna in 1911 nog eens twee aanpalende woningen werden aangekocht. Architect Ferdinand Dierkens, de toenmalige huisarchitect van de Gentse socialisten, zag zich geconfronteerd met een belangrijk technisch probleem tengevolge van het zwaar hellende terrein. Hij vatte het plan op om de twee grote toneelzalen boven elkaar te bouwen in de helling, waarbij een groot deel van de grond zou worden afgegraven. Een niet voor de hand liggend karwei, en niet zonder risico, waarbij Dierkens kon rekenen op de hulp van de socialistische senator Emile Coppieters, die van beroep aannemer was, gespecialiseerd in baggerwerken.

Het plan voorzag verder nog een indrukwekkende voorbouw op het niveau van de Sint-Pietersnieuwstraat, bestaande uit een café, een restaurant, winkelruimte, een bibliotheek met leeskabinet, en diverse lokalen voor de repetities en vergaderingen van de culturele verenigingen en wijkclubs. Dat alles met een rijkelijk en overvloedig versierde binnenafwering.

Vakbondcongres
in de Concert-
zaal - 1923
(foto AMSAB)

Dat de bouw van het *Feestlokaal* een zware financiële inspanning zou vergen, stond van meetaf aan vast. De totale kostprijs werd geraamd op 2 miljoen frank. Zelfs voor een bloeiende organisatie als *Vooruit*, die op dat moment zo'n 10.000 leden telde, betekende dit een zware aderlating - per lid zou er zo'n 200 frank in het *Feestlokaal* worden geïnvesteerd. Ter vergelijking: een weekloon van een modale vlaswerker bedroeg in 1913 zo'n 20 frank, dat van een geschoolde textielarbeider 40 frank. De wil en het verlangen om te beschikken over een "*grootsche Schouwburg*" moet dus wel erg groot geweest zijn, en werd waarschijnlijk gesteund door de overgrote meerderheid van de leden.

De ruwbouw werd in handen gegeven van de *Socialistische Samenwerkende Maatschappij De Bouwwerklieden*, een aparte coöperatie die in 1900 werd opgericht door enkele metsers die bij een staking slachtoffer waren geworden van de patronale repressie. Ze werd geleid door Karel Bontinck - vader van de latere architect Geo Bontinck, die in de jaren '50 een belangrijke verbouwing aan het *Feestlokaal* zou ontwerpen en tekende voor enkele belangwekkende creaties in het Gentse stadsbeeld - en was niet aan haar proefstuk toe; onder andere *Ons Huis* op de Vrijdagmarkt werd door de *SM De Bouwwerklieden*

gebouwd, en er waren doorlopend zo'n 120 tot 150 bouwvakkers in dienst. De resterende afwerking werd in handen gegeven van kleine privé-maatschappijen uit het Gentse.

Het was de bedoeling om het *Feestlokaal* te voltooien voor eind april 1913, het tijdstip dat de fameuze en zeer succesvolle Gentse Wereldtentoonstelling haar deuren zou openen. De coöperatie *Vooruit* beschikte daar immers over een belangrijk paviljoen teneinde hun werking te propageren; een afgewerkt *Feestlokaal* zou binnen dat opzet een prominente rol vervullen. Allerlei omstandigheden, onder andere een aanslepende algemene werkstaking ter ondersteuning van de eis voor algemeen stemrecht, dwarsboonden deze planning zodat men zich moest beperken tot het tonen van een maquette. De maquette was overigens op zich al vrij indrukwekkend: op een heuvel waar alle gebouwen van *Vooruit* waren samengebracht, domineerde het toekomstige *Feestlokaal* het socialistische Gent.

Vanaf juli 1913 werden de afgewerkte delen van het *Feestlokaal* één na één voor het publiek opengesteld. Wachten op een integrale voltooiing zat er niet in; er was nood aan de inkomsten van de exploitatie, hoe klein ook. Het zou echter nog duren tot augustus 1914 vooraleer het hele complex klaar geraakte.

Er werden grote feestelijkheden gepland voor de officiële opening op zaterdag 15 augustus. Een grote volksoptocht zou door de straten van Gent trekken, waarna een zang- en muziekfeest in de drie grootste zalen zou plaats vinden, gevolgd door een massasppektakel op de terreinen van de Wereldtentoonstelling, waarvoor men 25.000 zitplaatsen had voorzien. 's Avonds zouden her en der in de stad optredens worden verzorgd door de culturele kringen, met tot besluit een volksbal op de Vrijdagmarkt. Dezelfde dag echter dat het feestcomité zijn grootse plannen bekend maakte, werd de Oostenrijks-Hongaarse kroonprins vermoord, wat de directe aanleiding was voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Vanaf toen ging het razendsnel; begin augustus overschreden Duitse troepen de Belgische grens en op 12 oktober werd Gent door het Duitse leger bezet. Eerst op 3 januari 1915 ging de eerste activiteit in de grote *Theaterzaal* van het nieuwe *Feestlokaal* door, echter zonder feestelijkheden.

Na een moeizame bouwwerf, liet de gefaseerde opening van het gebouw in 1913 en 1914 een succesvolle exploitatie verhopen. De eerste functie van het *Feestlokaal* bestond er echter in om met haar schaarse activiteiten enige verlichting te brengen in de drukkende oorlogsatmosfeer.

ARBEIDERSCULTUUR EN ARCHITECTUUR

De vraag dringt zich op waarom er opdracht werd gegeven voor de bouw van een complex met een dergelijke omvang en met een zo rijkelijke versiering. Het zou al te simpel zijn dit af te doen als een pure neiging om te pronken of om uitstraling te geven aan het eigen succes. Het antwoord moet grotendeels gezocht worden in de toen gangbare visie op arbeiderscultuur en de manier waarop de socialistische beweging omging met de diverse culturele uitingen.

In het partijprogramma van 1894, de zogenaamde "*statuten van Quaregnon*", stelt de *Belgische Werkliedenpartij* dat de socialistische beweging niet alleen de economische en politieke, maar ook de morele en culturele emancipatie van het proletariaat moet nastreven. Het doorgeven van kennis en cultuur, was één van de uitgangspunten van dit programma. Slogans als "*Kennis is Macht*" of "*Kunst Veredelt*" droegen destijds deze visie naar buiten. Waar het socialisme de arbeider materiële welstand bezorgde, wat hij vroeger niet had, moest het socialisme de arbeider ook cultuur bijbrengen, wat hij vroeger evenmin had. Zo werd het althans voorgesteld.

Maar waar het proletenvolk voorheen inderdaad geen materiële welstand kende, had het wel een eigen, spontane, ongepolijste cultuur met een specifieke identiteit. Spreken we vanaf het begin van deze eeuw van een socialistische arbeiderscultuur, dan mag geenszins uit het oog worden verloren dat aan de basis daarvan die proletarische volkscultuur lag met haar wortels in eeuwenoude tradities.

Eigenlijk was het de gevestigde socialistische beweging erom te doen - min of meer bewust - de talrijke spontane uitingen van die volkscultuur om te buigen naar meer 'verheven' vormen. Er zijn daar talrijke voorbeelden van terug te vinden. Arbeidersliederen hebben bij de opkomst van het socialisme bijvoorbeeld een belangrijke rol gespeeld. Het is duidelijk merkbaar dat het proletariërslied in de loop der jaren evolueert van een spontane, vranke en soms rauwe vorm, naar een meer gedisciplineerd en gekunsteld product, dat daardoor een ideaal propagandamiddel werd. Het repertoire van authentieke volkszangers als Karel Waeri en Edward Smol werd met de jaren vervangen door liederen van geschoolde beroepscomponisten die zich in het partij-apparaat engageerden. Vanaf dan zien we bijvoorbeeld ook de steile opgang van arbeiderskoren en harmonieën. Gelijkaardige ontwikkelingen zijn duidelijk merkbaar bij andere culturele en subculturele uitingen van de arbeidersklasse.

Socialistische architectuur - of beter gezegd architectuur zoals die door de socialistische beweging werd aangewend - dient eveneens gezien te worden in het kader van dit door de socialistische leiders gehanteerde reformistische principe. Dat er vaak en veel gebouwd werd moge blijken uit het uitgebreide onroerend patrimonium waarover de beweging beschikte. Ook het uitgebreide netwerk van rode volkshuizen in Vlaanderen is daarvan een bewijs. Maar op geen enkele manier heeft deze architecturale activiteit geleid tot de creatie van een specifieke 'rode' stijl die getuigenis aflegde van zijn tijd of van de sociale strijd waaruit het gegroeid was. Socialistische architectuur was er blijkbaar hoofdzakelijk om te overtuigen dat socialisten geen barbaren waren, en als uiting van de wil om te integreren, een eigen plaats te veroveren in de burgerlijke maatschappij. De middelen daartoe werden mettertijd meer en meer copieën van de gekende burgerlijke middelen: het gebruik van pracht en praal, en het verheerlijken van het eigen verleden.

De socialistische beweging maakte gebruik van een aantal architecten die niet van de minste waren, en waarvan Victor Horta zowat het boegbeeld is. De

voornaamste verdienste van deze architecten is dat ze technisch en ontwerpmatig wel degelijk tot de avant-garde behoorden, en dat ze ontegensprekelijk prachtige architectuur hebben afgeleverd. Maar hun creaties in opdracht van de socialistische broodheren refereren niet naar een eigen stijl, maar symboliseren integendeel de dualiteit van de arbeiderscultuur als geen ander: de drang naar het verhevene, naar de uitstraling versus de spontane uiting van een sterk evoluerende en daardoor boeiende proletarische cultuur. Vrijwel zeker heeft de strakke wil van de 'rode' bouwheren het gehaald op de creativiteit, het engagement en de eigenzinnigheid van de door hen aangestelde architecten.

Al vlug na de Eerste Wereldoorlog leidde dit binnen de socialistische beweging tot kritiek. Onder andere Hendrik De Man beweerde in 1926 in zijn essay "*De psychologie van het Socialisme*" het volgende: "*Overal staan gebouwen van de arbeidersorganisaties, waarvan men zeggen moet dat de stijl, waarin hun lastgevers ze hebben laten optrekken, de smake-loze versieringswoede van de parvenu kenmerkt. Bezie slechts de Vooruit op de Vrijdagmarkt in Gent*". De Man zinspeelde natuurlijk op *Ons Huis*, en niet op het *Feestlokaal*, beide ontwerpen leunen echter wel degelijk bij elkaar aan.

Het is echter te vroeg om over deze materie nu al affirmatieve en ongenueanceerde uitspraken te doen.

Naar arbeiderscultuur in het algemeen, en socialistische architectuur in het bijzonder, is tot op heden weinig onderzoek gedaan, enkele waardevolle initiatieven niet te na gesproken. Een diepgravende aanpak van deze problematiek zou zeker meehelpen om een duidelijker zicht te krijgen op bepaalde belangrijke aspecten van de geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging.

FERDINAND DIERKENS (1856-1936)

De ontwerper van het *Feestlokaal van Vooruit*, Ferdinand Dierkens was één van die architecten die omstreeks de eeuwwisseling actief was voor de socialistische beweging.

Dierkens werd in Gent geboren in 1856, hetzelfde jaar als Edward Anseele. Tussen 1872 en 1882 volgde hij les aan de *Koninklijke Academie voor Schone Kunsten* te Gent, in de bouwkundeklas van Adolphe Pauli. Architect Pauli stond symbool voor het eclectisme, net zoals de befaamde architect Louis Roelandt, de vroegere leermeester van Pauli. Dierkens werd door beiden erg beïnvloed en werd later dan ook gecatalogeerd als een 'eclectisch academicus'.

Pas afgestudeerd kreeg hij zijn eerste opdracht van de *SM Vooruit*: de ombouw van een oude fabriek aan de Garenplaats tot een polyvalent centrum voor de socialistische activiteiten. Vanaf dan tot aan de bouw van het *Feestlokaal* kan men Dierkens beschouwen als de huisarchitect van de coöperatie. Hoe dat kwam is niet zo duidelijk; vermoedelijk was hij een vast en overtuigd lid van de partij. Vast staat dat hij te situeren valt als sympathisant van de dissidente groep radicale liberalen die in Gent bekend stond als de 'Progressisten'. Het progressisme was een schemerzone tussen liberalisme en sociaal-democratie, handelend vanuit een overtuigde vrijzinnigheid. De keuze van Dierkens als architect was zo te zien meer ingegeven vanuit het vrijzinnige karakter van de *SM Vooruit*, eerder dan vanuit een progressief uitgangspunt.

Zijn eerste grote opdracht was de bouw van *Ons Huis* aan de Vrijdagmarkt (1899-1902). Dit ontwerp maakte meteen duidelijk waar Dierkens voor stond: als vormtaal hanteerde hij de stevig ingeburgerde eclectische taal van zijn tijd: vermenging van stijlen in gevels en interieur, een breed vormenarsenaal, toepassing van nieuwe technieken en oog voor recente stijlontwikkelingen.

Hij raakte al gauw bekend als de 'grote versierder'.

Ferdinand Dierkens
(1856-1936),
de eclectische
architect van
Vooruit - 1916
(foto AMSAB)

Ondanks het feit dat hij vaak en veel vernieuwende technieken hanteerde die mochten gezien worden, omzwachtelde Dierkens bijna elk bouwelement dat naar de constructie kon verwijzen - dit in tegenstelling tot Horta, die vrijwel alle elementen bloot liet. Dierkens hield ervan te pronken met zijn ontwerpen, zelfs op plaatsen waar er op het eerste gezicht niet te pronken viel.

Daarbij mag echter niet uit het oog worden verloren dat zeker Dierkens - waarschijnlijk meer dan andere architecten die in opdracht van socialistische bouwheren actief waren - had af te rekenen met een opdrachtgevend bestuur dat duidelijk wist wat het wilde en ook niet naliet zich uitvoerig te moeien tijdens de ontwerpfase. Talrijke verslagen van bestuursvergaderingen maken daar gewag van; zeker niet in het minst Edward Anseele was actief op dat vlak.

Hierin ligt waarschijnlijk ook de reden waarom Dierkens uiteindelijk tekent voor een prachtige maar zeer conventionele architectuur, in tegenstelling tot Horta in Brussel, wiens *Volkshuis* toch meer symbool stond voor een progressieve aanpak als teken van het samengaan van de naar vernieuwing hunkerende liberale bourgeoisie en de explosief groeiende arbeidersbeweging.

In dat kader is het dan toch enigszins merkwaardig dat Horta naar het Gentse voorbeeld van *Ons Huis* verwees toen hij in 1899 zijn Brusselse *Volkshuis*

concipeerde: "*Il faut construire à tout prix et suivre l'exemple de Gand, ou Anseele, par sa triomphante activité a fait merveille. Il ne s'agit donc pas seulement de construire, mais de faire aussi grand et aussi bien que possible*". Aldus Victor Horta in een brief aan zijn broodheren.

Dierkens overleed te Gent in 1936. Sedert het midden van de jaren '20 was zijn taak als huisarchitect van *Vooruit* overgenomen door anderen. Vooral de Brusselse architect Fernand Brunfaut (1886-1972), tevens socialistisch parlementair, was daarbij in het oog springend met de realisaties van de *Volkskliniek* en de drukkerij *Het Licht*.

HET GEBOUW: CONSTRUCTIE, GEVELS EN DAKEN

Om een beschrijving te kunnen geven van enkele in het oog springende architecturale elementen van het *Feestlokaal van Vooruit*, moeten we ons voornamelijk baseren op wat er in situ werd waargenomen tijdens de opeenvolgende restauratiewerken gedurende de afgelopen jaren. In het Stadsarchief van Gent bevindt zich wel het voorontwerp van Dierkens, maar dat is zowat het enige authentieke stuk dat bewaard is gebleven, één enkel uitvoeringsplan daargelaten.

Bij de beschrijving van de oorspronkelijke toestand, gaan we, waar het opportuun is, meteen ook in op de wijze van restauratie en de eventuele betreffende problemen.

Gevels en dragende muren

Constructief werkte Dierkens vaak met een merkwaardige vermenging van oude en nieuwe technieken. Omwille van architecturale en bouwtechnische redenen, zijn de verticale constructies, meestal bestaande uit eerder kleine handgebakken baksteen, aangevuld met dragende elementen uit gietijzer. De geklinknagelde art nouveau-kolommen aan de inkom van de achtergevel zijn daar een sprekend voorbeeld van; het grote raam van het achterliggende foyer werd uit smeedijzeren profielen gemaakt en sluit op die wijze perfect aan bij de betreffende gevelarchitectuur.

Andere gevelkolommen zijn gemaakt van gewapend beton dat nadien bepleisterd werd met mortel die het uitzicht moest suggereren van massieve Euville steen; ook bakstenen gevelconstructies werden overigens op dezelfde wijze bepleisterd. Dierkens wou daarmee de indruk wekken dat voor- en achtergevel volledig waren opgetrokken uit deze natuursteen,

Ons Huis op de Gentse Vrijdagmarkt was Ferdinand Dierkens' eerste grote opdracht voor de socialistische beweging - begin deze eeuw (foto AMSAB)

rustend op een plint van blauwe hardsteen. Grote delen van de gevels bestaan inderdaad uit grote massieve blokken Euvillesteen, meestal ingewerkt in het baksteenmetselwerk. Klein detail: uit het verslag van de beheerraad van 3 augustus 1912 blijkt dat Dierkens oorspronkelijk de bedoeling had om de gevels op te trekken in blauwe steen van Hubin. Omdat er te lang op de levering moest gewacht

worden werd dan maar beslist om met Euvillesteen te werken.

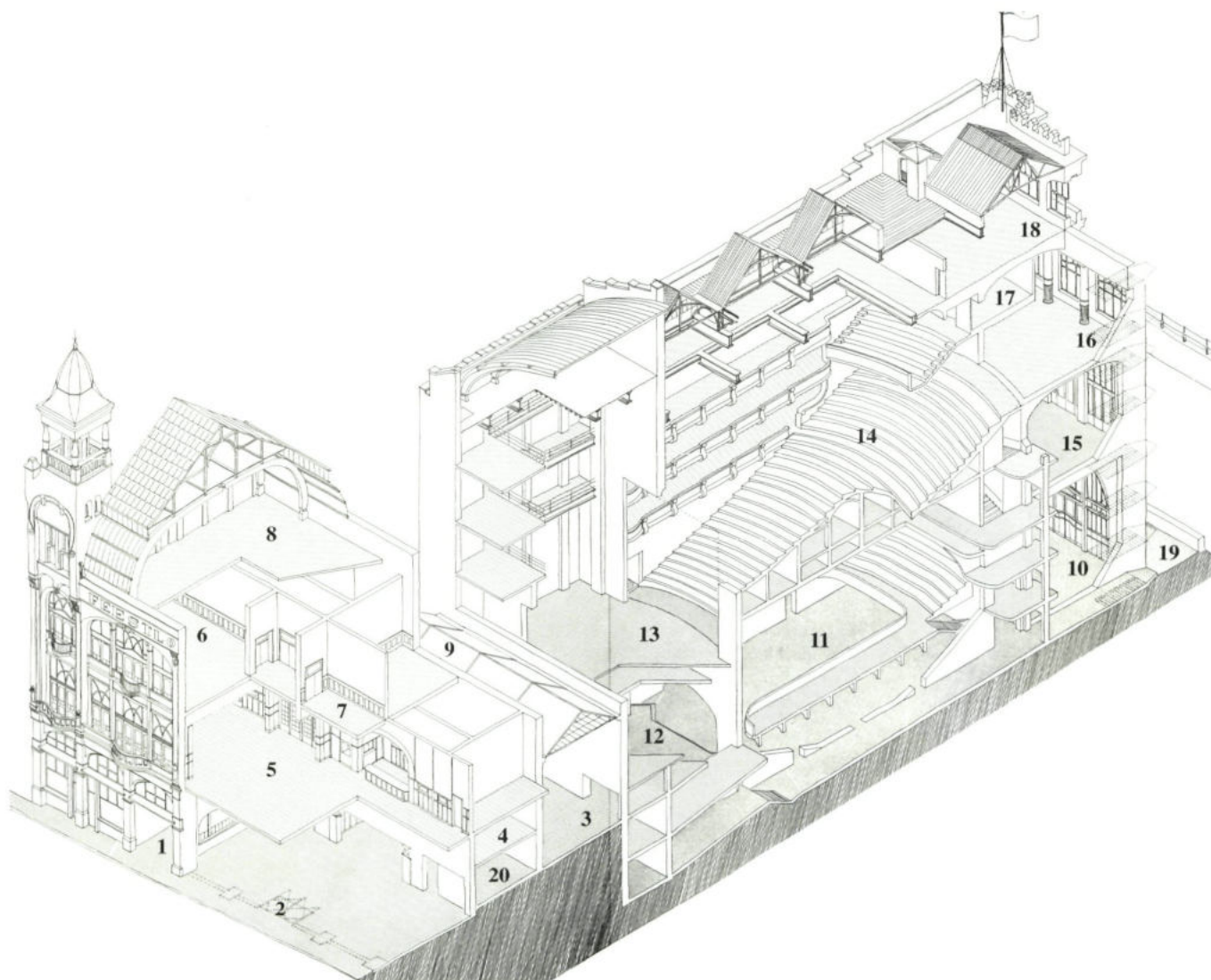
Bij vooronderzoek naar aanleiding van de restauratie van de voorgevel werd ontdekt dat de consoles onder de balkons en de kapitelen van de kolommen niet uit natuursteen waren. De sierelementen bleken hol te zijn. Ze waren gemaakt van een flinterdunne betonlaag. De consoles en kapitelen zelf hadden een

- 1 Ingang theaterzaal
- 2 Kafee
- 3 Bespreekbureau
- 4 Majolicazaal
- 5 Balzaal

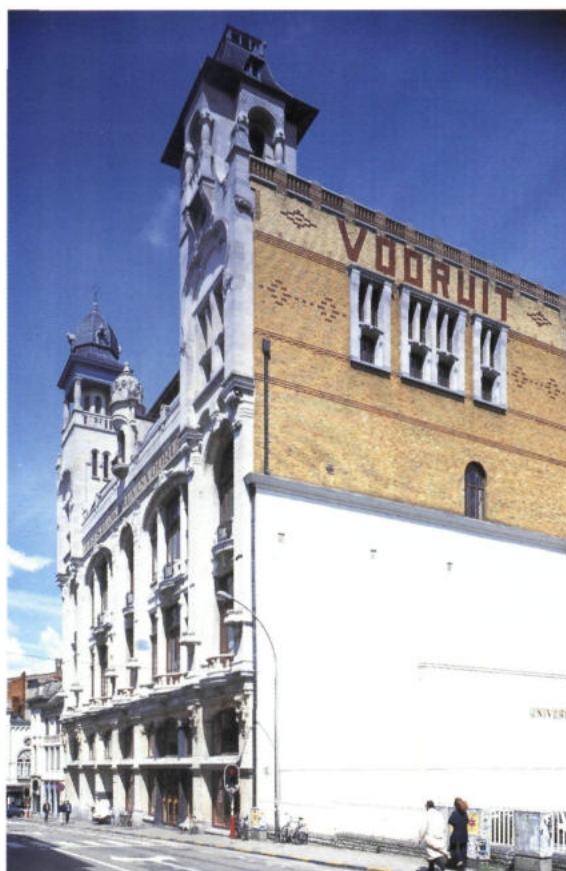
- 6 Dansstudio
- 7 Blauwe Maandag Cie
- 8 Domzaal
- 9 Brug / brugzalen
- 10 Ingang concertzaal

- 11 Concertzaal
- 12 Scène concertzaal
- 13 Scène theaterzaal
- 14 Theaterzaal
- 15 Foyer 1

- 16 Foyer 2: Mokabon
- 17 Projectiecabine
- 18 Antiekzolder
- 19 Scheldeterras
- 20 Keuken

Grote delen van de gevels bestaan uit massieve blokken Euville-steen, meestal ingewerkt in het baksteen-metselwerk (foto O. Pauwels)

buitenlaag van namaak Euvillesteen op een grondlaag van cementmortel, licht gewapend en gevormd in moules. Elke console was opgebouwd uit drie delen, die met gips bevestigd waren tegen de onderzijde van het balkon. Door corrosie van het wapeningsijzer waren gaatjes ontstaan in de sierschelpen. Slechts één console was in die mate bewaard, dat ze kon gerestaureerd worden, waarna er gietvormen konden gemaakt worden om de andere consoles te reconstrueren.

Bij het ontwerpen van de voor- en achtergevel werden de toegangen tot het gebouw nauwelijks of niet geaccentueerd. De voorgevel van het *Feestlokaal* werd in de jaren '50 echter verbouwd door architect Geo Bontinck. Daarbij werd de toegang wél geaccentueerd: er werd een betonconstructie ingebracht, met een uitkragende luifel, eveneens in beton, dat alles in een typische jaren '50-vormgeving. Tijdens de recente restauratiewerken werd deze constructie, die in het gevelgeheel als een storend element werd gezien, afgebroken en vervangen door een bij het oorspronkelijk ontwerp aansluitende inkom, ondermeer door de oorspronkelijke kolommen te reconstrueren.

De secundaire gevels zijn hoofdzakelijk opgetrokken uit gele en rode gladde baksteen. In de diverse gele

zijgevels is driemaal reuzengroot het woord "VOORUIT" gemetseld. Het meest opvallend is echter het opschrift "FEESTLOKAAL VAN VOORUIT", dat de grote voorgevel domineert.

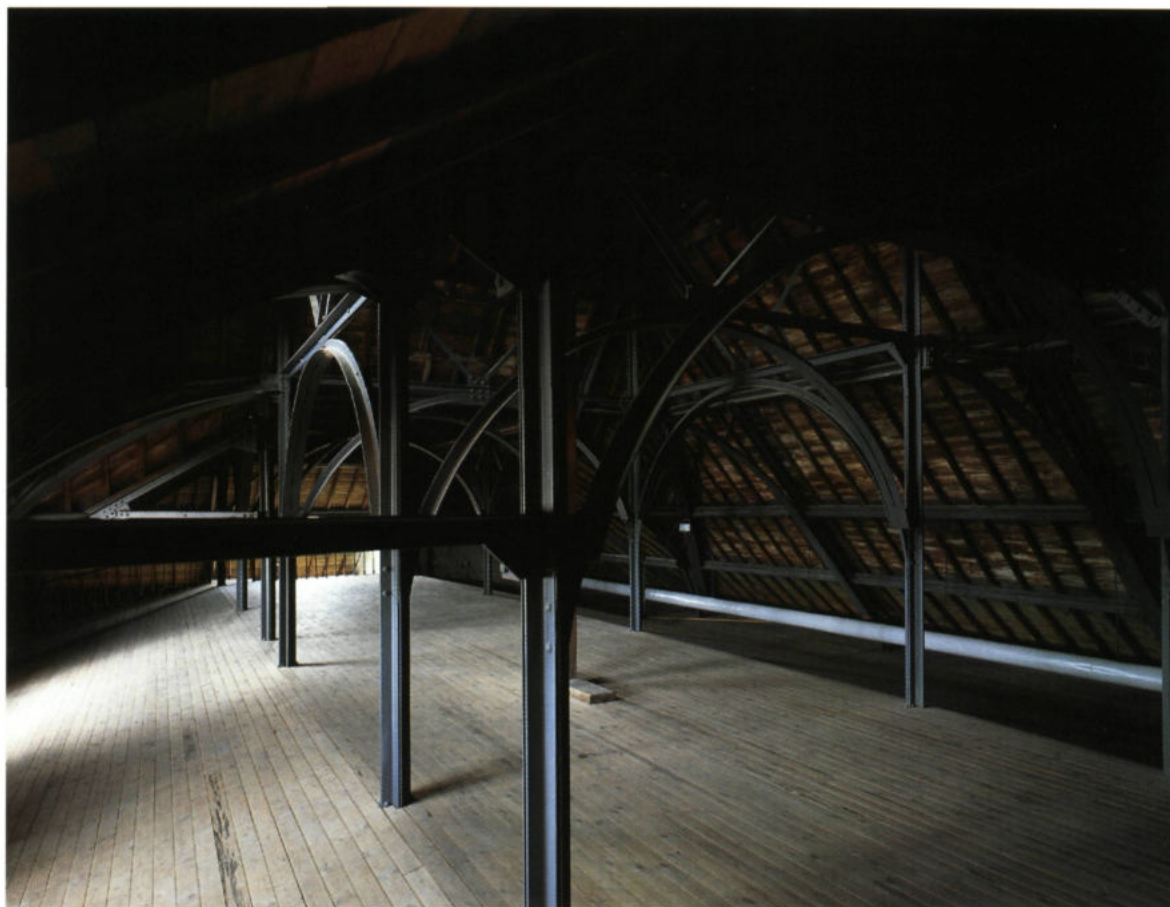
Draagstructuren

De horizontale dragende constructies zijn uit diverse materialen gemaakt: troggewelven uit staal en baksteen, geklinknagelde liggers en spanten, in situ gegoten betonbalken, en - merkwaardig - heel veel betonnen 'geprefabriceerde' gewelven. Opmerkelijk is dat bij aanvang van de werken uitsluitend traditionele troggewelven werden gebruikt. Later, wellicht om de bouwperiode in te korten, worden meer en meer prefab-gewelven gebruikt.

Een andere reden voor het aanwenden van die verschillende technieken kan zijn dat er rekening werd gehouden met de functie van de lokalen. De troggewelven komen alleen voor in dienstlokalen die niet voor het publiek toegankelijk waren; vermoedelijk was die bouwwijze goedkoper dan de prefab-gewelven. Dat de troggewelven aanwezig en zichtbaar zijn in de schitterende *Majolicazaal*, heeft dan ook te maken met het feit dat dit zaaltje oorspronkelijk een dienstlokaal was voor het onderliggende café.

Houten draagstructuren treft men enkel aan op de

Stalen dakcon-
struc-
tie van de zolder in
de voorbouw aan
de Sint- Pieters-
nieuwstraat
(foto O. Pauwels)

Geklinknagelde
spanten boven de
Theaterzaal
(foto O. Pauwels)

zolder van de voorbouw, waar ze langs onder bepleisterd zijn en bovenaan afgedekt met een plankenvloer.

Dakconstructie

Alle dakconstructies zijn gebouwd met geklinknagelde balken en spanten. De dakconstructie van de voorbouw is een combinatie van driescharnierspanten, met daarbovenop nog eens de stalen constructie die het eigenlijke dak draagt. Omdat de torentjes, die de voorbouw domineren, regelmatig bezocht werden om de stad vanaf daar te bewonderen, zijn deze spanten gevormd uit opmerkelijke, sierlijk gebogen geklinknagelde elementen. Even opmerkelijk is dat de zuidelijke toren een staalconstructie heeft, en de noordelijke toren een houten dakgebinte.

De *Wintertuin* die de overgang vormt tussen voor- en achterbouw, heeft een eenvoudige stalen dakconstructie. Het hoogste verdiep van de scènatoren van de *Theaterzaal* is dan weer uitgerust met geklinknagelde liggers waarboven driescharnierspanten zijn geconstrueerd. In tegenstelling tot de voorbouw is er hier geen secundaire stalen constructie; de houten balken en de bebording waarop de dakbedekking rust, zijn rechtstreeks op de driescharnierspanten bevestigd.

Boven de *Theaterzaal* bevinden zich eveneens geklinknagelde spanten, die oorspronkelijk vanuit de zaal zichtbaar waren. Ze dienden niet enkel als dragende elementen, maar speelden mee in de decoratie van het plafond. Tussen de perfect uitgevoerde liggers, was immers een unieke lanterneau uitgewerkt, die deels uit figuratief glas in lood bestond. Boven de betreffende liggers werd nog een gelijkaardige reeks spanten aangebracht waarboven dan een stalen dakconstructie met sierlijke gebogen elementen werd gebouwd. Oorspronkelijk lag daarop een gigantische glazen koepel; bestaande uit drie afzonderlijke delen met een dakvlak van elk 110 m² en een hoogte van 5,5 m. Later werden zowel de glazen koepel als de lanterneau vervangen door enerzijds een nooddak en anderzijds een verlaagd plafond uit geperforeerde gipstegels, omdat de constructies in slechte staat waren en er op dat moment geen geld was voor een definitieve herstelling. Pas met de definitieve restauratie van de daken en de gevels in 1996 werd het dak bekleed met zink. Het glas werd opgegeven ten voordele van de akoestiek in de theaterzaal.

Het dak boven het achterste gedeelte van het gebouw rust op een eenvoudige staalconstructie, waarin een grote lichtstraat was uitgewerkt, die recentelijk werd gereconstrueerd; dit gebeurde met aluminiumprofielen en polycarbonaatplaten in plaats van de oorspronkelijke ijzeren profielen met glas in stopverf.

Dakbedekking

De oorspronkelijke dakbedekking van het hele complex bestond integraal uit zink en glas. Enkel de twee voorgeveltorens hadden een andere bekleding van Belgische natuurleien.

De zinken dakbedekking, vooral op de voorbouw, had ook een versierende functie. Bepaalde delen waren bedekt met kleine halfronde zinken leien, andere delen werden dan weer voorzien van panvormige zinken plaatjes en grote, rechthoekige platen. De meer vlakke delen werden uitgerust met de traditionele zinken dakbedekking met roeflatten. De centrale dakbekroning van de voorbouw springt het meest in het oog: ze is afgewerkt met rijkelijk geprofileerde randen, versierd met houten papegaai-bekken bekleed met zink.

Tot aan de recente restauraties, verkeerde de originele zinken dakbedekking nog in een relatief goede staat. Enkel de bevestigingsmiddelen - nagels, krammen - waren doorgeroest, waardoor hele dakdelen waren losgekomen. Bijgevolg moest bij de restauratie de hele dakbedekking toch vernieuwd

Dakbedekking van de voorbouw, met op de achtergrond het gebouw van dagblad *Vooruit* en de *Boekentoren* (foto O. Pauwels)

worden. Om akoestische redenen werd de dakbedekking boven de voorbouw en boven de *Theaterzaal*-scène vervangen door een loden bedekking. Het meer dan 3mm dikke lood verzekert bij theatervoorstellingen de nodige akoestische isolatie tegen stads-lawaai, harde regen of hagel. De andere delen werden vervangen door gepatineerd zink, echter niet meer met de originele roeflatten, maar met een staande naad.

Eveneens omwille van akoestische redenen werden de glazen koepels boven de *Theaterzaal* en de voorbouw niet behouden. Daar deze dakdelen nauwelijks of niet zichtbaar zijn, veranderde deze ingreep niets fundamenteels aan het uitzicht van het monument. Boven de scène van de *Theaterzaal* bevond zich een merkwaardige grote rookkoepel. Door verregaande corrosie kon die niet meer gerestaureerd worden. De koepel was gemonteerd op ijzeren rails die schuin boven het dak geplaatst waren. Om hem dicht te houden was hij vastgemaakt met een stalen kabel. Bij brand diende de kabel losgemaakt te worden, waardoor de koepel weglolde, zodat de rook kon ontsnappen. Na gebruik kon hij met een lier opnieuw op zijn plaats getrokken worden. Deze koepel werd vervangen door nieuwe rookluiken die beantwoorden aan de hedendaagse normen inzake brandpreventie; openen en sluiten van de zware luiken gebeurt bij middel van luchtdruk. In alle andere in het gebouw aanwezige koepels, werden tijdens de restauratie uiteraard eveneens de nodige rookluiken aangebracht.

Riolering

Slechts zelden wordt er aandacht besteed aan het rioleringssysteem in historische gebouwen. De reden waarom we dat hier wel kort doen is dat de vorm en de uitvoering hier vrij uniek zijn. Vooral de rioolputten zijn op een meesterlijke wijze geconstrueerd. Bij het uitmonden van vijf of meer buizen in een verzamelput, zijn alle bochten in de vloer richting uitgewerkt, als het ware om het afvloeien in perfecte banen te leiden en elke turbulentie, die verstoppingen kan teweeg brengen, te voorkomen. Alle bochten werden met hetzelfde doel voor ogen met een emailaag bekleed. Toch zijn vele buizen tijdens de restauratie vernieuwd moeten worden; ze lagen in volle grond en waren verzakt. Waar mogelijk echter werden de putten geconserveerd.

Een ander merkwaardig gegeven zijn de twee diepe ronde gemetselde putten die zich bevinden op het terras aan de achtergevel, vlak naast de Schelde. In deze putten staat het water steeds op hetzelfde niveau als het Scheldewater. Vermoedelijk werd vanuit deze putten water opgepompt om het gigantische waterbassin te vullen dat zich helemaal boven

de scènatoren bevindt, en diende als brandblussysteem. In elk geval staat de pomp momenteel nog steeds opgesteld in de buurt van de betreffende putten.

DE BINNENAFWERKING

Het *Feestlokaal van Vooruit* werd in de volksmond al gauw het "*Feestpaleis*" genoemd. De reden daarvoor schuilt niet alleen in de majestueuze aanwezigheid in het stadsbeeld, maar vooral in het rijkelijk versierde interieur. Hoewel, in vergelijking met bijvoorbeeld sommige 19de-eeuwse ontwerpen is de afwerking nog vrij sober gehouden, maar als feestlokaal van de toen nog jonge socialistische beweging getuigt de inrichting van een verrassende pracht en praal. Architect Dierkens, de 'versierder', zat wat dat betreft vermoedelijk op dezelfde golflengte van zijn opdrachtgevers. De verslagen van de toenmalige bestuursvergaderingen wijzen er zelfs op dat Dierkens gestimuleerd werd om in zijn decoratiedrift nog verder te gaan; achteraf blijkt echter dat talrijke versieringsplannen - onder andere een reeks beeld-

Eerste fase restauratie-schilderwerken in de *Theaterzaal*: blootleggen van de oorspronkelijke schildering - 1998 (foto O. Pauwels)

houwwerken op daken en gevels - nooit zijn uitgevoerd, vermoedelijk door de oorlogssituatie in 1914, en gebrek aan geld en/of interesse na de oorlog.

De Theaterzaal

Hier komt de mengstijl, het eclectisme, van Dierkens het best tot uiting. De interieur-afwerking is hier grotendeels een spel tussen het aankleden van bakstenen muren en betonnen constructies, en de zichtbare stalen liggers van het plafond, geaccentueerd door een enig mooie glas-in-lood-versiering. Opmerkelijk is inderdaad dat Dierkens, bekend staand als wegmoffelaar van constructieve elementen, in het *Feestlokaal* alle metalen constructies zichtbaar gelaten heeft.

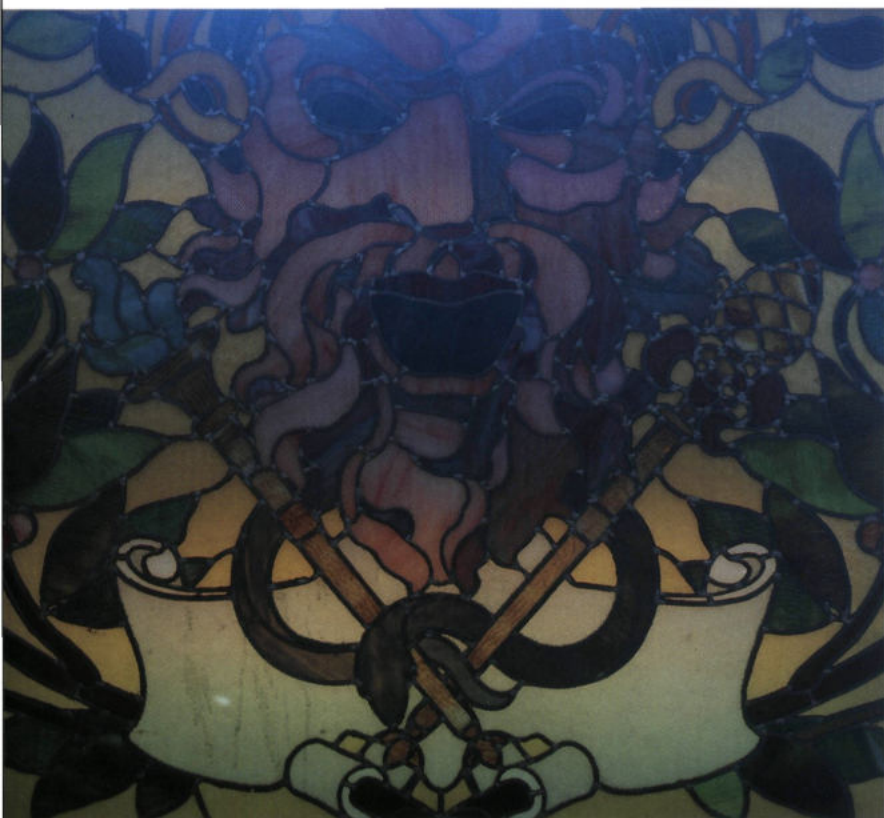
Het glas-in-lood-plafond is momenteel niet meer zichtbaar. In de loop der jaren werd het, vermoedelijk op last van de brandweer, integraal verwijderd. Bij de eerste restauratiewerken in 1984 werden de zwaar beschadigde bladen glas in lood her en der in het gebouw teruggevonden. Ze werden geïnventariseerd, gefotografeerd en veilig weggeborgen. Na veel opzoekingswerk was het mogelijk om de volledige tekening te reconstrueren. Het bleek te gaan

over drie rechthoekige stroken van circa 1,20 m breed, mooi ingepast tussen de geklinknagelde liggers. De randen van het glas in lood zijn zeer kleurrijk. De guirlandes zijn samengesteld uit diverse groene bladen en vruchten in geel en oranje. De rechthoeken zijn symmetrisch opgebouwd rond een centraal vlak van klaar glas. Voorts zijn er drukke versierselen met saterkoppen, instrumenten en notenbalken, waarop onder andere de eerste noten van de *Internationale* te lezen zijn. Tijdens de laatste fase van de restauratie zal dit glas-in-lood-plafond grotendeels gerestaureerd en teruggeplaatst worden. Uit veiligheidsoverwegingen wordt ervoor geopteerd onder het gerestaureerde glas in lood veiligheidsglas te voorzien, dat het glas in lood draagt en mogelijke doorzakking ervan tegengaat. Boven het plafond zal een sprinkler-installatie voorzien worden, die het smelten van het glas moet tegengaan in geval van brand. Daar niet alle panelen glas in lood kunnen gerecupereerd worden, zal een deel ervan vervangen worden door akoestische - geperforeerde - panelen, die de slechte akoestische kwaliteiten van een glazen plafond in een theaterzaal moeten compenseren.

Uit zeer recent kleuronderzoek bleek dat Dierkens de wanden van de *Theaterzaal* heeft beschilderd met marmerimitaties. De marmerschilderingen met olieverf zijn 'geïdealiseerd' en dus mooier en flamboyanter dan echte marmer. Ze imiteren niet een bepaalde marmersoort. In harmonie daarmee werden de vlakke delen van de wanden geschilderd in effen groene tot groen-blauwe kleuren. De consoles onder de balkons zijn dan weer overdadig versierd met instrumenten en bladmotieven, grotendeels verguld met bladgoud. Ook de deuren die zichtbaar zijn vanuit de zaal, waren geschilderd in een goudimitatie; kleine profileringen in het schrijnwerk zijn geaccentueerd met flinterdunne groene streepjes. Gelijkaardige rijke versieringen, met bladgoud en bladzilver, treft men ook aan in het grote gangencomplex rondom de *Theaterzaal*.

Het kleuronderzoek heeft ook uitgewezen dat de schilderwerken van de zaal nooit volledig zijn afgewerkt. Nog merkwaardiger is dat werd vastgesteld dat deze opmerkelijke interieur-versiering in het begin van de jaren '20 - dus nog geen 10 jaar na de bouw - werd overschilderd. Dit is meteen ook de reden waarom tot zeer recent niet geweten was wat de originele versiering van de zaal precies inhield. Bij de komende restauratie zal in elk geval gepoogd worden het originele concept te reconstrueren. De marmerschilderingen zullen geretoucheerd worden. Er is nu reeds gestart met het vrijleggen ervan. Vlakken in groene-blauwe tinten worden herschilderd.

Detail uit het
glas-in-lood-
plafond in de
Theaterzaal - 1998
(foto O. Pauwels)

Detail uit het kleur-
onderzoek in de
Theaterzaal - 1998
(foto O. Pauwels)

Consoles en banden met florale motieven worden opnieuw verguld, andere worden vrijgelegd en gerestaureerd. Het vrijleggen is in uitvoering. Het bladgoud wordt binnenkort wetenschappelijk onderzocht om de juiste samenstelling ervan te kennen. Opvallend dominant aanwezig in de zaal is het opschrift boven de scène-opening "*Kunst Veredelt*", in vergulde letters geschilderd op een groene achtergrond. Boven deze tekst is er een groot rechthoekig kader voorzien, met een sterk geprofileerd lijstwerk. Wellicht was het de bedoeling om in dit kader een schilderij te hangen. Ook dat is er nooit gekomen.

De Concertzaal

Deze zaal is gelegen onder de *Theaterzaal* en deed oorspronkelijk dienst als 'cinema'. Getuige daarvan de nog steeds aanwezige ultrakleine projectiecabine. Tijdens de filmvoorstellingen zat het publiek op eenvoudige eiken banken met een plooibaar ijzeren onderstel. Dat systeem liet toe om de banken snel te verwijderen en op een beperkte ruimte te stapelen, zodat de platte zaal ook voor anderssoortige activiteiten kon gebruikt worden.

De *Concertzaal* is qua versiering meer traditioneel afgewerkt dan de *Theaterzaal*; de vormtaal verwijst nadrukkelijker naar 19de-eeuwse invloeden. De aanwezige marmerschilderingen zijn imitaties van bestaand marmer, de *rouge royal*. Het marmer heeft hier een puur esthetische functie, daar waar het in de *Theaterzaal* ook dienst doet als bescherming van de wanden; vandaar het gebruik van de harde olievert-techniek. Wandbescherming in de *Concertzaal* is er bij middel van een houten lambrisering. Daarin zijn zes houten tochtsassen met een koepelvormige afwerking geïntegreerd. De koepels waren versierd met bladgoud, en boven de lambrisering werd een band uit verguld stucwerk aangebracht. Samen met het originele eiken parket, verkreeg de zaal daardoor een meer sobere, maar toch nog intensieve versiering.

Opmerkelijk is verder nog dat één travee van het plafond, aansluitend bij de scène-opening, voorzien is van glas in lood. Het decoratieve effect van glas in lood is momenteel verloren gegaan doordat er na verbouwingen in de hoger gelegen *Theaterzaal*, geen daglicht meer tot in de *Concertzaal* doordringt. Dierkens had oorspronkelijk immers het unieke idee uitgewerkt om via de beglaasde dakconstructie van de *Theaterzaal*, het daaronder gelegen glas-in-loodplafond, en de vloer van de orkestbak opgebouwd uit glasbouwstenen in gewapend beton, het daglicht te laten doordringen tot het glas-in-loodplafond van de veel lager gelegen *Concertzaal*.

Evenals de scène-opening van de *Theaterzaal*, is die van de *Concertzaal* mooi versierd. Pas recentelijk werd vastgesteld dat het hier gaat over schilderijen op fijngeweven doek in plaats van op bepleistering. Het kleurrijke doek in 'trompe l'oeil' is vrij goed bewaard gebleven.

De op stapel staande restauratie van de *Concertzaal* zal pogen het origineel zo dicht mogelijk te benaderen. Er zijn wel enkele ingrijpende bouwtechnische werken voorzien, teneinde de zaal en haar exploitatie als rock-concerthal in overeenstemming te brengen met de nieuwe normen inzake brand- en algemene veiligheid. Dit omvat het creëren van bijkomende uitgangen zodat er 1.200 personen 'veilig' een concert kunnen bijwonen. Tevens zal er een nieuwe

1	2
3	
- 1. Manteau van de Concertzaal
 - 2. Foyer 2 van de achterbouw
 - 3. Foyer 3 van de achterbouw, de zogenaamde "antiekzolder" (foto's O. Pauwels)

ingang gerealiseerd worden voor de concertzaal, die meer bezoekers op korte tijd kan verwerken. Dit in een naastliggend, niet beschermd, gebouw.

Foyers van de achterbouw

Aan de achterzijde van het gebouw, bevinden zich vier grote boven elkaar gelegen foyers die oorspron-

kelijk dienden om het publiek op te vangen voor en na voorstellingen en bij pauzes in de *Theater-* en *Concertzaal*. Deze ruimtes werden in de loop der jaren allemaal zwaar beschadigd. Met de steun van de Koning Boudewijnstichting werd in 1989 het mooiste foyer, met een groot balkon met uitzicht op de Schelde, gerestaureerd.

De gerestaureerde
Foyer 1 van de
achterbouw
(foto O. Pauwels)

Het onderste foyer, dat momenteel dienst doet als entree van de *Concertzaal*, werd in 1984 voorlopig opgeknapt. Daar werden twee merkwaardige, monumentale schilderijen op doek van de hand van Nicholas Sibiriak, aangetroffen. Deze waren zwaar beschadigd, en werden, om verder verval te voorkomen, gereinigd en voorlopig behandeld in afwachting van een definitieve restauratie. Sibiriak is overigens een onbekende schilder, vermoedelijk behorende tot een groep Slavische studenten die voor de Eerste Wereldoorlog als politieke vluchtelingen in Gent verbleven en er zelfs een eigen vereniging hadden in de schoot van de plaatselijke afdeling van de *Belgische Werkliedenpartij*.

Het foyer op de derde verdieping werd ingrijpend verbouwd, vermoedelijk in de jaren '30, om er een grote projectiecabine in onder te brengen van waaruit in de *Theaterzaal* kon geprojecteerd worden. Door deze ingreep werden alle oorspronkelijke verhoudingen van het betreffende foyer verstoord. Bij de komende restauratie zal deze cabine dan ook worden afgebroken. De oorspronkelijke kleinere projectiecabine zal echter wel gerestaureerd worden. De vier foyers krijgen na de restauratie overigens

elk een nieuwe, aparte functie als repetitiestudio, museumruimte en receptiezaal.

De voorbouw

Grote delen van de voorbouw werden reeds in 1923 bij een eerste verbouwingscampagne dermate aangepast, dat nu nog maar weinig overeenstemt met de oorspronkelijke plannen van architect Dierkens. Enkel de twee beelden in het café, de grote centrale trapzaal en de hoogste verdiepingen zijn nog origineel. Het café en het volksrestaurant, de huidige *Balzaal*, en alle ruimtes daartussen, werden nog geen 10 jaar na de bouw reeds grondig aangepast.

Het café werd gevoelig vergroot door dienstlokalen af te breken en de daarachtergelegen *Wintertuin* om te vormen tot één geheel, het huidige café. Achteraan het vernieuwde café werd een trap gebouwd die toegang gaf tot een mezzanine, de huidige *Wintertuin*, en verder gelegen ruimtes. Dit geheel vormt momenteel één van de meest indrukwekkende sites van het gebouw. Teneinde deze ingreep te kunnen doen, werd het oorspronkelijke dak van de originele *Wintertuin*, met één verdieping verhoogd.

Door de afbraak van de dienstruimtes kwam er ruim-

Zicht vanuit de Brug
op de Wintertuin
boven het Kafee
(foto O. Pauwels)

te vrij voor de constructie van de *Majolicazaal*. Dit zaaltje kijkt uit op het café via zes ramen, waarvan er drie werden afgewerkt met glas in lood. De muren werden bekleed met zogenaamde majolicategels, schitterende faïencetegels waarvan de bloemmotieven kleurrijke guirlandes vormen rondom rond het zaaltje. Deze tegels zijn in reliëf en zijn van Belgische makelij, vervaardigd door de *NV Manufactures Ceramiques d'Hemixem, Gilliot & Cie*. Bij de voorbereiding van de restauratie van de voorbouw (1991-1993), werd geconstateerd dat talrijke tegels loskwamen. Dit was het gevolg van ingewerkte elektriciteitsleidingen die door corrosie de tegels van de muur duwden. Alle tegels werden verwijderd en zoveel mogelijk gerecupereerd voor hergebruik. Daarbij werden echter dermate veel tegels beschadigd dat beslist werd om slechts drie van de vier wanden te herbetegelen. De vierde wand werd uitgewerkt als één groot meubel waarin alle infrastructuur van het zaaltje, dat een horeca-functie heeft, geïntegreerd werd. Verder staat in het zaaltje nog een merkwaardig klein beeldje van de hand van Olivier Piette, dat herinnert aan de stijl van de *Wiener Werkstätte*, en dienst doet als trapversiering.

De verbouwing van de *Balzaal* in 1923 was eveneens vrij grondig. Het plafond, waarvan de bepleisterde balken vroeger zichtbaar waren, werd verlaagd. Het nieuwe plafond uit bepleisterd beton, werd opgehangen aan de onderzijde van de oorspronkelijke balken. Voorts werd er een houten lambrisering, beschilderd in imitatie mahoniehout in combinatie met versieringen bekleed met bladzilver en spiegels, aangebracht. Grote wandkaders, behangen met kleurrijk textiel, en een eiken parket, maakten de interieurafwerking van de zaal rond.

Bij de recente restauratie werd ernaar gestreefd de zaal zoveel mogelijk naar het origineel te restaureren. Er werd beroep gedaan op heel wat foto-materiaal van het begin van de jaren '30, om te achterhalen hoe de afwerking precies geconcepieerd was. In de loop van de latere jaren was de originele versiering namelijk veelvuldig overschilderd. Er gebeurde tevens een grondig kleuronderzoek. Aan de hand van dit onderzoek werd de houtimitatie gereconstrueerd. Opvallend waren en zijn nog steeds de drie grote koperen lusters, omringd door talrijke kleinere koperen plafondarmaturen; vermoedelijk dateren die nog uit de jaren '20, toen het nieuwe

De gerestaureerde
Balzaal wordt
gebruikt voor
podiumkunsten
en feesten
(foto O. Pauwels)

plafond in de zaal werd aangebracht. De andere, hoogste delen van de voorbouw, *Domzaal*, *Bibliotheek* en *Muziekzaal*, waren voor de restauratie zwaar beschadigd en nauwelijks of niet meer in gebruik. De restauratie gebeurde daar zeer grondig en met oog voor de nieuwe functies van de respectievelijke zalen. Zo werd er in de *Domzaal* een dikke zwevende scènevloer geïnstalleerd over de hele oppervlakte, teneinde de zaal zo polyvalent mogelijk als 'kleine' theater- en danszaal te kunnen gebruiken. De naastliggende lokalen werden ingericht als respectievelijk kleed- en productieruimte, foyer, vestiaire en stookplaats.

Trappenhallen en liften

De voor- en achterbouw van het *Feestlokaal* worden allebei doorsneden door een monumentale trappenhal. Die van de voorbouw is versierd met wandtegels, die bovendien dienst doen als beschermende lambrisering. De onderzijde is uitgewerkt in blauwe kaders opgevuld met lichtbeige tegels. De bovenzijde is uitgewerkt met twee randen uit geprofileerde faïencetegels met daartussen versieringen met bloemmotieven. De tegels zijn niet met de hand

geschilderd; het specifieke email-kleureffect werd bekomen door 'transferprint' of drukdecortechiek, welke nog steeds gebruikt wordt bij het vervaardigen van siertegels.

De trapzaal van de achterbouw heeft dan weer een opvallende versiering met gepleisterd lijstwerk. De bogen steunen er op sober gesculpteerde natuurstenen consoles. Merkwaardig bij deze trapzaal is dat er door architect Dierkens oorspronkelijk een liftschaft werd voorzien, middenin de trap; de lift is er echter nooit gekomen. Binnenkort wordt de schacht helemaal gerestaureerd om toe te laten de lift toch te plaatsen. Dit moet het mogelijk maken om rolstoelgebruikers makkelijk de verschillende niveaus van de *Theater-* en *Concertzaal* te laten bereiken.

In de voorbouw was een dergelijke liftschaft niet voorzien. Aangezien een hedendaagse exploitatie niet mogelijk is zonder lift, werd bij de recente restauratie gezocht naar een afdoende oplossing. Naast de bestaande trappenhal werd de mogelijkheid gevonden om een voldoende grote verticale schacht in te bouwen, weliswaar na grondige verbouwingen,

Traphal naar de
Theaterzaal
(foto O. Pauwels)

waarbij nauwelijks of geen schade werd aangebracht aan het monumentale of historische karakter van het gebouw; enkel een paar sanitaire ruimtes en - gedeeltelijk - de opvallende keuken van het vroegere volksrestaurant, moesten opgeofferd worden.

HUIDIGE FUNCTIE VAN HET FEESTLOKAAL

Gedurende de eerste twintig jaar van haar bestaan, diende het Feestlokaal als sociale ontmoetingsplaats en facilitaire ruimte voor de talrijke activiteiten van de socio-culturele organisaties van de socialistische koepel. Midden de jaren '30 kwam er een eerste kink in de kabel; meegesleurd door de algemene economische crisis, konden ook de socialistische coöperaties nauwelijks het hoofd boven water houden. Dat resulteerde ondermeer in het over kop gaan van de *Bank van de Arbeid*, in 1934. Het onmiddellijke gevolg voor het Feestlokaal was dat het vanaf nu stelselmatig zou ontbreken aan fondsen om de nodige onderhouds- en investeringswerken te doen aan het gebouw. Ook de werking werd iets minder

intensief; de jaren '30 kende immers de onweersaanbare opgang van de 'cinema', wat al gauw resulteerde in een ietwat andere exploitatie van het gebouw, waar film zwaar de bovenhand kreeg, ten nadele van de traditionelere socio-culturele uitingsvormen. Legendarisch bleven in elk geval de stakings- en politieke meetings in de overvolle Theaterzaal; in de turbulente jaren '30 was immers veel reden tot sociaal en politiek verzet.

De bezetting van het Feestlokaal door respectievelijk Duitse, Amerikaanse en Canadese legerstroepen gedurende de Tweede Wereldoorlog, zorgde ervoor dat het gebouw zo goed als in puin werd achtergelaten in 1945. De Gentse socialistische beweging beschikte in deze moeilijke na-oorlogse jaren niet over het nodige kapitaal om het gebouw een grondige opknappbeurt te geven. De Concertzaal zou nooit meer heropend worden, en in de resterende zalen bereikte de activiteit nooit meer het niveau van vroeger. Gedurende de volgende decennia slonk de publieke belangstelling meer en meer. Vrije tijd werd anders beleefd en jongeren hadden stilaan lak aan het sectaire gemeenschapsleven. Televisie deed haar

◀ Majolicazaal met haar kenmerkende faiencetegels en het beeldje van Olivier Piette (foto O. Pauwels)

intrede, commerciële evenementen staken de kop op, en de socialistische volkshuizen zagen hun cliënteel zienderogen slinken.

Halfweg de jaren '50 werd een laatste poging gedaan om het tij voor het *Feestlokaal van Vooruit* te doen keren. Een groot deel van de voorbouw werd verbouwd en kreeg een 'moderne' look mee; nog geen 10 jaar later werd reeds ingezien dat daarmee ontzettend veel schade was aangericht aan het oorspronkelijke waardevolle ontwerp van architect Dierkens. Hoe dan ook, deze laatste investeringskramp mocht niet baten. Het *Feestlokaal* diende geregeld zalen en ruimtes voor het publiek te sluiten, definitief. Op nog geen 15 jaar tijd vervielen bepaalde gedeeltes van het gebouw, zoals de hoogste verdiepingen van de voorbouw, tot ware ruïnes. Het ooit zo fiere en van activiteit bruisende gebouw was verworden tot een zware last voor de socialistische beweging. De toestand was dermate dramatisch dat naar het einde van de jaren '70 woorden als 'verkoop' of 'afbraak' geregeld vielen.

Maar er hangen goeie geesten in het gebouw, zoals ooit iemand zei. Vele jongeren uit de alternatieve, artistieke sferen van de jonge jaren '80, waren zich bewust van de problematiek, en beseften dat het gebouw over de intrinsieke kwaliteiten beschikte om er een brede artistieke en culturele werking in uit te

bouwen. Her en der gingen stemmen op tot heroriëntering van de op sterven na dood zijnde exploitatie. Tot meer dan een vaag discussiepunt bij een ongeorganiseerde groep geïnteresseerden kwam het voorlopig echter niet.

Daar kwam verandering in toen de eigenaar van het gebouw, nog steeds de *Coöperatieve Vereniging Vooruit*, in 1982 geconfronteerd werd met een concreet voorstel van een kleine groep jongelingen uit diverse hoeken, die een plan voorlegden om als een nieuwe *vzw Vooruit*, de integrale exploitatie van het gebouw op zich te nemen, evenals het onderhoud. Al gauw werd een erfpachtvereenkomst ondertekend, samen met een protocol dat inhield dat de *vzw Vooruit* volledig autonoom en naar eigen inzichten, de werking kon uitbouwen. Het amechtige arbeiderspaleis van weleer kon eindelijk op zoek gaan naar een tweede adem.

Op 19 september 1982 werd het *Feestlokaal*, vanaf nu in de volksmond "*de Vooruit*" genoemd, feestelijk en onder massale belangstelling heropend. Dat publieke succes is tot op vandaag gebleven, wat aan de *vzw Vooruit* toeliet haar werking steeds maar uit te breiden. Het werd een ontwikkeling met intens zoeken en tasten, vallen, heropstaan en financieel koordansen. Maar ook de tijdsgeest zat mee. Het artistieke en experimentele werk, gedragen door een nieuwe hedendaagse jongerencultuur, kreeg meer en

Het Kafee na de 'modernisering' van de jaren '50 (foto AMSAB)

meer belangstelling van de diverse overheden; dat resulteerde in de loop der jaren tot een subsidiepolitiek die aan de vzw *Vooruit* toeliet haar werking professioneel uit te bouwen tot een volwaardig kunstencentrum, gepaard gaande met een actieve horeca-uitbating.

Maar de missie van de vzw *Vooruit* houdt evenzeer de restauratie in van het op 28 juli 1983, na een snelle procedure, 'beschermde monument'. Van meetaf aan is er zeer veel aandacht en geld gegaan naar het aanvankelijk in standhouden, later tijdelijk renoveren, en recent definitief restaureren van het integrale gebouw. De wisselwerking met haar functie als hedendaags kunstencentrum, is voor de vzw *Vooruit* daarbij steeds cruciaal geweest. De definitieve restauratie is weliswaar een doel op zich, maar kan en mag slechts gebeuren als er aan de gerestaureerde zalen en ruimtes een functie kan gegeven worden die past in het kader van de artistieke werking. Anderzijds is binnen monumentenzorg recentelijk ook het bewustzijn gegroeid dat restaureren maar nut heeft als er nadien met het monument ook iets gebeurt. In deze context van ontsluitingspolitiek, is *Vooruit*, als bruisende bijenkorf van activiteit, een modelvoorbeeld.

De definitieve restauratie van het gebouw werd opgestart in 1991, en zal vermoedelijk nog duren tot 2001. Het betreft een gefaseerde restauratie, onderverdeeld in zo'n zes grote dossiers. Deze fasering is zowel voor de subsidiërende overheden, als voor de private opdrachtgever - de vzw *Vooruit* - de enige mogelijkheid om door middel van spreiding, de gigantische financiële inspanning te dragen. Tot nu toe heeft *Vooruit* zich mogen verheugen in een zeer vlotte samenwerking met zowel de politieke als ambtelijke verantwoordelijken van Monumentenzorg in Vlaanderen. Maar het blijft een feit dat fasering aanleiding geeft tot onzekerheid: elk dossier staat in principe los van een ander, en moet steeds opnieuw dezelfde administratieve weg afleggen. Voldoende zekerheid om over te gaan tot de aanvang van een werf, krijgt men pas in een zeer laat stadium, en dat is voor exploitanten van een monument, die doorheen de restauratie hun werking moeten blijven verzekeren, quasi ondoenlijk. Daarom pleiten wij ervoor dat bij langdurige restauraties, in overleg met de verschillende betrokkenen, een masterplan zou uitgewerkt worden dat een zekere garantie inhoudt voor het verdere verloop van de werken. Dit zou rust creëren bij grote restauratieprojecten, wat uiteindelijk slechts kan leiden tot betere en meer efficiënte resultaten.

Met het oog op de verdere toekomst zouden we hier eveneens moeten pleiten voor een gelijkaardig masterplan voor het 'post-restauratie' onderhoud van het gebouw, evenals voor een 'geïntegreerde monumentenzorg' die blijvend aandacht besteedt aan de exploitatie of de werking van het monument. Want als we één belangrijke les kunnen leren uit het hierboven beschreven verhaal van het *Feestlokaal van Vooruit*, dan is het dat het verval van een schitterend monument ontzettend snel kan gaan, en onlosmakelijk verbonden is met het élan van de exploitant, die bij een achteruitboerende werking niet meer in staat is de nodige aandacht aan het gebouw te schenken.

LITERATUUR

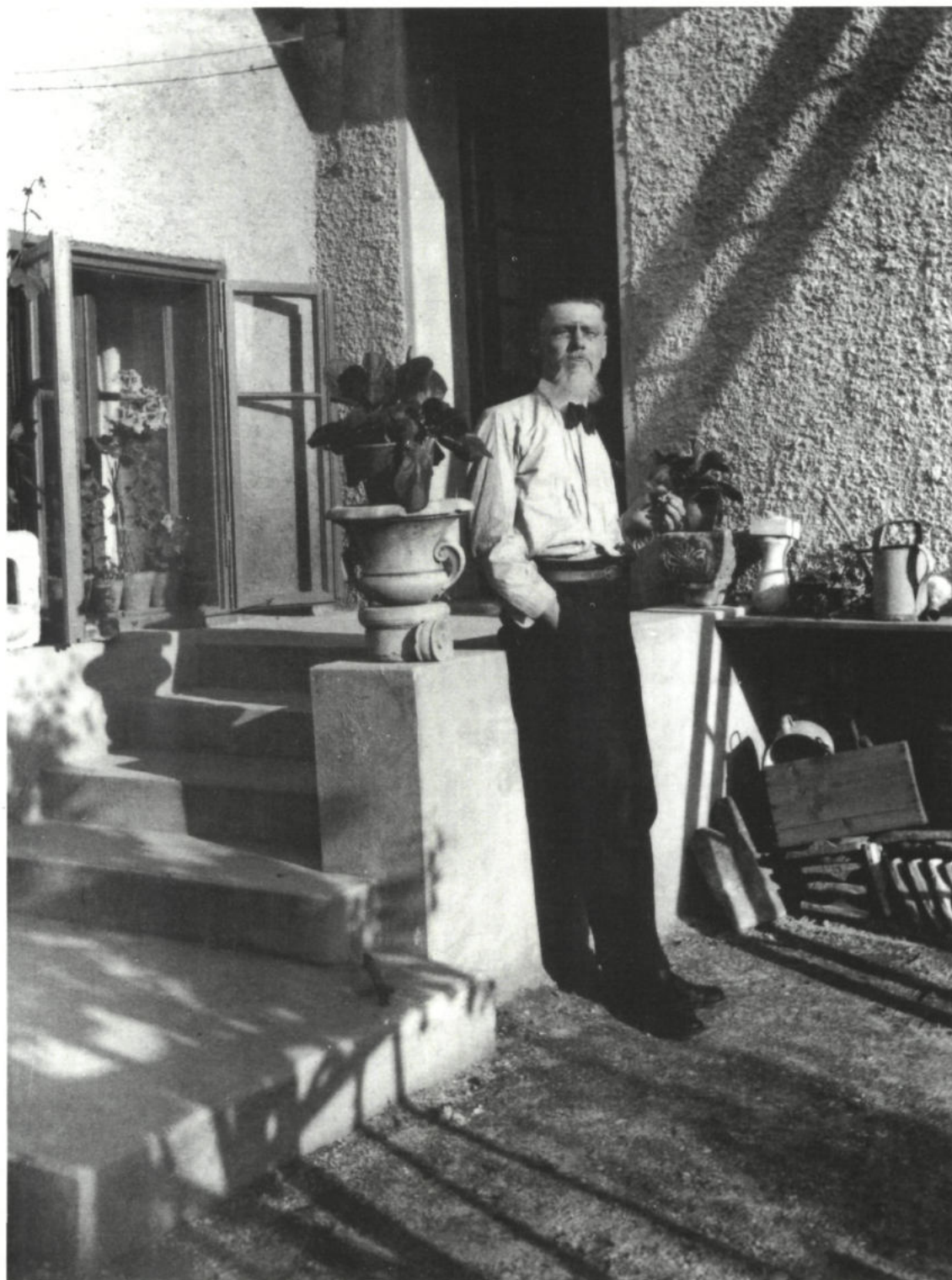
- AVANTI, *Een terugblik. Bijdrage tot de geschiedenis der Gentse Arbeidersbeweging*, Gent, 1930.
- JANSSENS S., *Monografie Ferdinand François Dierkens*, licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1993-1994.
- LAPORTE D., *Architectuurgids Gent*, Turnhout, 1994.
- STALLAERTS R., SCHOKKAERT L., *Onder Dak. Een eeuw volks- en gildehuizen*, Gent, 1987.
- VANDENSANDE T. e.a., *Huizen van en voor het volk. Rond het Feestlokaal Vooruit in Gent*, Brussel, 1988.
- VAN SCHOENBEEK G. e.a., *Feestpaleis Vooruit*, Gent, 1981.
- VAN SCHOENBEEK G., *Novecento in Gent. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen*, Gent, 1995.
- VAN SCHOENBEEK G., *Onroerend Rood. Het Gentse Oeuvre au Rouge*, Gent, 1991.

Romain Berteloot is docent aan de 'Hogere Opleiding Monumenten- en Landschapszorg' te Antwerpen en, werd in 1984 aangesteld tot restauratie-architect van het 'Feestlokaal van Vooruit'.

Rik Vandecaveye is mede-oprichter en huidig coördinator van het Kunstencentrum Vooruit. Als historicus publiceerde hij onder andere over arbeiderscultuur.

M&L BINNENKRANT

Nr. 93
Bijlage bij
M&L 17/4
juli-
augustus
1998

*De architect Jože
Plečnik voor zijn huis
in Ljubljana*

Bouwhistorisch onderzoek

13DE-EEUWSE HUIZEN IN BRUGGE

Bouwhistorisch onderzoek is in Vlaanderen helaas nog altijd een zeldzaam fenomeen. Zo is Gent momenteel de enige stad in Vlaanderen waar al enige tijd onderzoek aan stadshuizen wordt uitgevoerd. De nadruk lag hierbij wel vooral op de oudste natuurstenen woningen en was vooral geïnspireerd door een archeologische visie op de ontstaansgeschiedenis van de stad. Aan de volledige bouwgeschiedenis van al deze panden werd veel minder aandacht besteed.

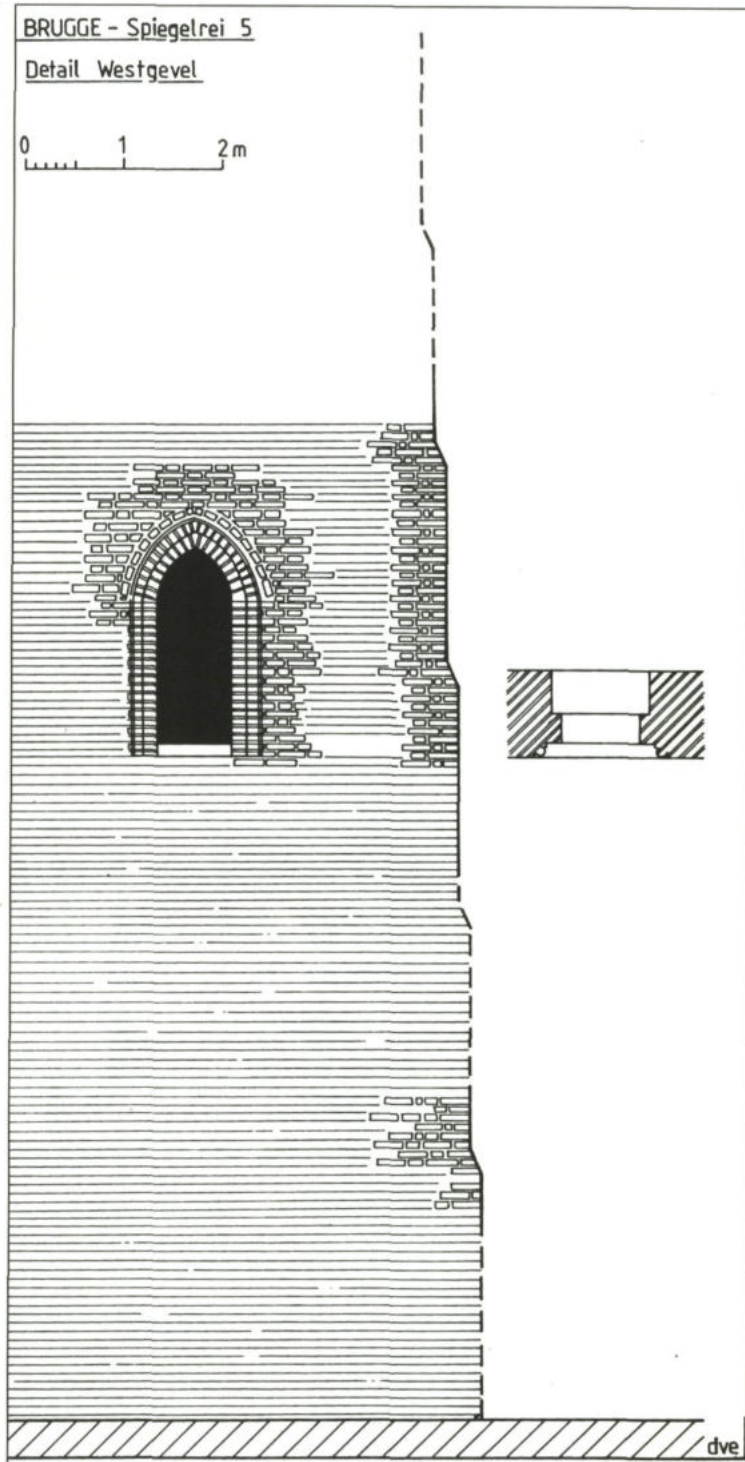
De Afdeling Monumenten en Landschappen van de Vlaamse Gemeenschap zet zich sedert geruime tijd in voor de promotie van bouwhistorisch onderzoek, vooral door het zelf uitvoeren van dergelijk onderzoek, en door het publiceren van de resultaten. Sedert 1993 werden zo in de Brugse binnenstad een aantal panden bouwhistorisch onderzocht, waarbij telkens belangrijke resten van huizen uit de 13de eeuw werden geregistreerd. Deze ontdekkingen waren aanleiding tot een breder onderzoek, waarin aandacht werd besteed aan de ruimtelijke context waarin deze huizen werden aangetroffen. Bedoeling was vooral na te gaan of er op basis van de eerste resultaten reeds modellen konden worden ontwikkeld, en of aan deze modellen een voorspellend karakter kon worden toegekend. Het einddoel is te komen tot een soort alarmlijst die bijzondere aandacht vraagt voor bepaalde panden als hiervoor een dossier voor verbouwing of restauratie wordt ingediend.

De huizen die totnogtoe werden onderzocht zijn alle grote tot zeer grote stadshuizen die toebehoorden aan rijke patriciërs of handelaars, zodat in eerste instantie de nadruk zal liggen op de betekenis die deze elite had in de ontwikkeling van de stad. Dit betekent concreet dat we vooreerst een beeld moeten ontwikkelen van het

BRUGGE - Spiegelrei 5

Detail Westgevel

0 1 2 m

ontstaan en de evolutie van de grote domeinen of erven die deze groep vooraanstaande burgers in de stad kon verwerven, en waarop zij prestigieuze huizen voor zichzelf optrokken.

De patricische domeinen.

Bloeiende nederzettingen zoals Brugge, die in de loop van de 10de

eeuw ontstonden aan de voet van een grafelijke burcht, en dus eigendom waren van in dit geval de Graaf van Vlaanderen, stelden zich allengs steeds onafhankelijker op en werden in de 12de eeuw grote concurrenten van de grafelijke macht, van wie zij stadsrechten afdwongen. De belangrijkste actoren in deze ontwikkeling

waren de handelaars die de rechtspraak en het bestuur van de stad in handen kregen, en door hun groeien de rijkdom in staat waren zich van de oorspronkelijke grondbelasting vrij te kopen. Hierdoor konden zij in de zich ontwikkelende stad uitgestrekte domeinen verwerven, waarvan het bezit erfelijk werd en de basis werd voor enorme kapitalen. Op deze met een gracht, wal of muur afgebakende domeinen bouwde de aldus ontstane stedelijke aristocratie of patriciaat, grote stenen - meestal versterkte - woningen, die vergezeld gingen van kleinere bijgebouwen zoals keukens, stallen en personeelsverblijven. Dergelijke grote domeinen waarop aanvankelijk dus slechts één groot stenen huis stond, konden natuurlijk niet onbeperkt in stand worden gehouden, en werden langzaam opgedeeld door bijvoorbeeld verervingen en huwelijken; bij elke opsplitsing werd er een nieuw huis opgericht zodat in de loop van de 14de eeuw, na de ondergang van het stadspatriciaat omstreeks 1300, op vele plaatsen in de stad het typische patroon was ontstaan van langs een hoofdstraat gelegen huizen die telkens van elkaar gescheiden zijn door een smal perceel of, kleiner nog, een steegje dat over de volle lengte van het domein doorloopt; enkele van deze percelen zijn nog altijd onbebouwd en worden dikwijls als brandgang geïnterpreteerd. Op andere werd, vooral in de 18de-19de eeuw, een koetspoort opgericht toen grote middeleeuwse huizen tot herenhuizen werden verbouwd. Waarschijnlijk het grootste deel van deze open percelen verdwenen echter aanzienlijk vroeger toen vanaf de 15de eeuw kleine woningen op de open gebleven plekken werden gebouwd.

Het onderzoek naar de oudste en dus grootste kerndomeinen staat nog overal in zijn kinderschoenen. Bij het stadsonderzoek in Gent werd wel reeds in 1986 het ongeveer 2250 m² grote domein van de familie Bette geïdentificeerd. Voor de situatie in Brugge maken we onderscheid tussen de oudste kern van de stad, de vroege uitbreidingen in de 11de en 12de eeuw en die gebieden die pas na 1200 voor bebouwing werden rijpge maakt. Uit de oudste stadskern zijn voorlopig geen kerndomeinen gekend. Het eerste kerndomein dat in Brugge kon worden aangetoond bevindt zich in de vroege uitbreiding langs de Vlamingstraat, waar een zeer omstre-

den bouwproject in 1993 aanleiding was tot het eerste bouwhistorisch en archeologisch onderzoek door de Afdeling Monumenten en Landschappen in de Brugse binnenstad. Centraal in de discussie stond een groot bakstenen huis dat in de 16de eeuw gekend was als *De Galeye*, en na onderzoek op het eind van de 13de eeuw kon worden gedateerd.

Uit het onderzoek bleek bovendien dat het huis een betrekkelijk late toevoeging was aan een aantal vroegere gebouwen die op een omvangrijk erf stonden opgesteld, en dat dit erf oorspronkelijk deel uitmaakte van een groter kerndomein van ongeveer 1200 m² dat eind 12de eeuw werd opgericht; van het oorspronkelijke romaanse huis werden enkel tufstenen zuilfunderingen teruggevonden.

Onderzoek in het meer noordelijk gelegen deel van de stad dat pas na 1200 werd bebouwd, heeft in de voorbije jaren toegelaten een aantal 13de-eeuwse bakstenen huizen te identificeren, waardoor er een aantal patronen zichtbaar werden die het mogelijk maken een aantal voorspellingen te doen, en in de toekomst meer gericht onderzoek mogelijk maken.

De verbouwing van het Tolhuis (J. Van Eyckplaats 1) was vanaf 1996 aanleiding tot een uitgebreid bouwhistorisch en archeologisch onderzoek. De oudste kern van dit gebouwencomplex bestaat uit twee 13de-eeuwse huizen waarvan het grootste op basis van archeologisch materiaal omstreeks 1200 kon gedateerd worden. Het tweede huis werd gebouwd in de tweede helft van de 13de eeuw en staat duidelijk op een afsplitsing van het vroegere grotere erf, zoals duidelijk wordt gemaakt door de enkel in fundering bewaard gebleven scheidsmuur. Over de omvang van het oorspronkelijke erf bestaat voorlopig geen duidelijkheid. Zoals in de Vlamingstraat werd ook bij dit onderzoek het volledige bouwblok eens nader bekeken. Rechts van het Tolhuis bevindt zich een groot en zeer diep erf waarop een 13de-eeuws huis is bewaard gebleven. Zoals de huizen in het Tolhuis heeft ook dit een parement en waterlijsten in Doornikse kalksteen. In het bouwblok vallen echter nog meer vroege domeinen te vermoeden. Hiervoor doen we groten-deels een beroep op de stadskarta van Marcus Gerards uit 1562 waar in dit blok een aantal grote huizen met schermgevels staan afgebeeld. Na projectie van al deze gegevens op de

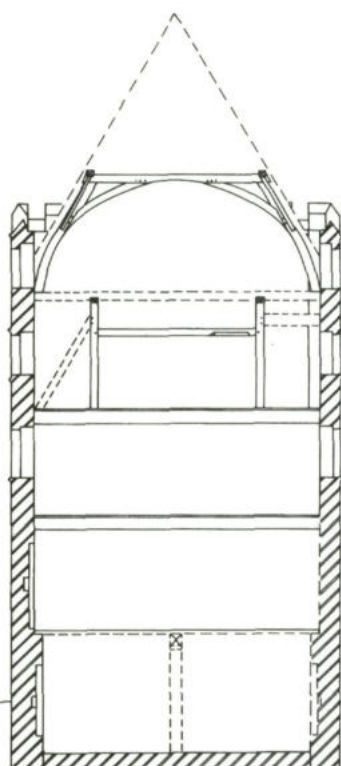
Popp-kadasterkaart van 1854 kunnen we stellen dat hier minstens vijf vroege erven zijn vertegenwoordigd. Voorlopig valt onmogelijk uit te maken welke of hoeveel van deze erven als kerndomein moeten worden beschouwd; hiervoor ontbreken nog teveel gegevens en vooral dateringen. Uit onder andere archeologisch onderzoek weten we reeds dat dit stadsdeel pas rond 1200 werd aangelegd, als een rechtstreeks gevolg van de toenemende belangrijkheid van de haven die hier vlakbij was gelegen. Dit betekent dat hier opnieuw voornamelijk rijke handelaren de kans hadden belangrijke stukken grond op te kopen en er hun koopmanshuizen op te vestigen. Enkel toekomstig onderzoek zal kunnen uitwijzen of deze verschillende omstandigheden, zoals bijvoorbeeld de nabijheid van de haven, hebben geleid tot andere ontstaanspatronen dan in de uitbreidingsgebieden uit de 11de en 12de eeuw, toen het inwonersaantal ook beduidend kleiner was.

Eenzelfde oefening kon ook reeds worden gemaakt voor de bouwblokken langs de Spiegelrei, waar de Afdeling Monumenten en Landschappen in 1997 en 1998 onderzoek deed aan twee verschillende panden. In het kleinste bouwblok, aan de hoek met de Lange Rei, bevinden zich waarschijnlijk twee vroege erven. Op één ervan bevindt zich een huis uit het eind van de 13de eeuw (Spiegelrei 24), dat werd opgericht vlak naast een groter huis dat waarschijnlijk dateert uit het begin van de 13de eeuw.

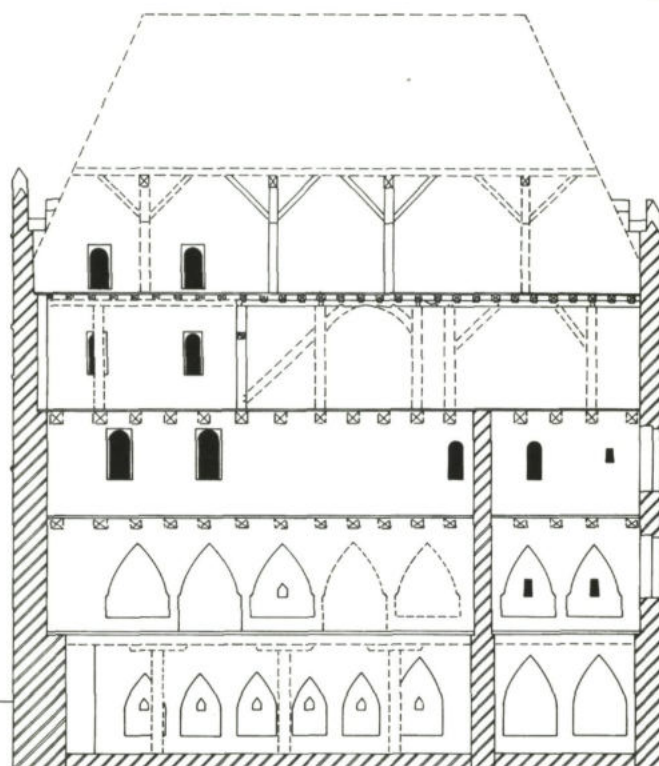
In het grote langgerekte bouwblok langs de Spiegelrei kunnen we nu reeds minstens drie naast elkaar gelegen 13de-eeuwse erven aanduiden. Tot de eerste twee behoren huizen die hun 13de-eeuwse oorsprong nog gedeeltelijk verraden, maar nog niet werden onderzocht. Het derde erf behoort toe aan een slechts onvolledig bewaard gebleven huis dat in 1998 werd onderzocht, en minstens een woontoren omvatte (Spiegelrei 5). Het bouwblok bevat waarschijnlijk nog twee vroege erven, die echter nog duidelijk moeten worden omlijnd.

De 13de-eeuwse huizen

De door de Afdeling Monumenten en Landschappen onderzochte huizen zijn, op één na, de enige 13de-eeuwse huizen die in Brugge aan een grondig bouwhistorisch onderzoek werden onderworpen. In afwachting van de

Dwarsdoorsnede (naar W.)

Langsdoorsnede (naar Z.)

0 1 3 5 m

publicatie van de definitieve resultaten brengen we hier een kort overzicht.

Jan Van Eyckplaats 1, Huis I

Wat later het Tolhuis werd is in oorsprong een monumentale koopmanswoning, 20 meter diep en 7 tot 8,4 meter breed. De straatgevel van de kelder was bekleed met Doornikse kalksteen en telde twee deuropeningen die naar de kelder leidden. De (verdwenen) balklaag boven de 4 meter hoge kelder steunde op vier bakstenen pijlers. De achtergevel van de kelder was verlicht door twee rondboogvensters, en telde verder twee kaarsnissen. Boven kelderniveau was het huis verdeeld in een voor- en achterhuis waarin de vloerniveau's niet met elkaar overeenstemden. Opvallend is vooral de aanwezigheid in het achterste gedeelte van een 7 meter hoge zaal, toegankelijk via een rondboogdeur in een zijgevel, en verlicht door grote kruisvensters. De op archeologisch materiaal gebaseerde datering van dit huis omstreeks 1200 maakt hiervan het oudste goed gedateerde bakstenen huis in Brugge.

Spiegelrei 5

Eveneens vroeg in de 13de eeuw te

situëren is dit merkwaardig huis dat oorspronkelijk 16 op 8,5 meter mat en 8 meter achter de huidige rooilijn stond opgesteld. Een nu verdwenen tussenmuur verdeelde het huis in een bijna vierkante voorbouw en een rechthoekige achterbouw die nagenoeg volledig verdween. Van de voorbouw zijn enkel twee zijgevels bewaard gebleven; over de kelder en de begane grond weten we nagenoeg niets, de eerste verdieping bezat in de ene zijgevel een verdwenen haard en een spitsboogvenster, in de andere zijgevel drie vlak naast elkaar gelegen spitsboogvensters, omlijst met rondstaven. De zijgevels eindigden aan straatzijde in massieve steunberen die tegen de voorgevel waren aangebouwd; uit het verloop van de steunberen kan worden afgeleid dat minstens één verdieping is verdwenen en dat de voorbouw waarschijnlijk als een woontoren moet worden geïnterpreteerd.

Jan Van Eyckplaats 1, Huis II

Het huidige hoekhuis in het Tolhuis-complex meet 12 op 7,5 meter en is waarschijnlijk te dateren rond het midden van de 13de eeuw. Ondanks zware verbouwingen die in het verle-

den plaatsvonden, kon worden vastgesteld dat op de drie bovengrondse verdiepingen de zijgevels waren voorzien van rechthoekige en rondboogvensters die telkens dicht tegen de (verdwenen) voor- en achtergevel waren gelegen. De gevels waren horizontaal geleed door zes waterlijsten in Doornikse kalksteen die het huis ongetwijfeld een zeer statig karakter verleenden.

Vlamingstraat 25

Het huis *De Galeye* was het eerste 13de-eeuwse huis dat in Brugge grondig werd onderzocht. Het is dan ook bijzonder jammer dat door allerlei omstandigheden dit huis nagenoeg volledig is verdwenen. De resten waren nochtans indrukwekkend: het huis mat 22 meter op 11, en omvatte vijf bouwlagen terwijl de zijgevels een hoogte van 16 meter hadden. Kelder, begane grond en eerste verdieping waren door een tussenmuur verdeeld in een diep rechthoekig voorhuis en een ondiep achterhuis. De muren van kelder en begane grond waren binnin voorzien van een reeks spaarnissen met spitsboog, die hetzij volledig blind waren, hetzij voorzien van een kaarsnis, of doorbroken door een

smalle lichtspleet. De eerste en tweede verdieping waren verlicht door rondboogvensters. In de achtergevel bevonden zich waarschijnlijk gedeelde rechthoekige vensters. De dakkap waarvan enkel twee schaargebinten op krompoten bewaard bleven, stond opgesteld tussen een waarschijnlijk rondom doorlopende schermgevel die werd verlevendigd door kantelen en ezelsrugjes. De nokhoogte kan gereconstrueerd worden op 24 meter.

Spiegelrei 24

Zijgevels en achtergevel van huis *Den Ancker* bleven relatief goed bewaard, de voorgevel echter werd in de 18de eeuw volledig herbouwd. Het huis meet 16,4 op 6,5 meter en was door een tussenmuur verdeeld in een diep voorhuis en een bijna vierkant achterhuis. Eén zijmuur van de kelder is geëeld door vijf spaarnissen met rondboog waartussen consoles in Doornikse kalksteen de muurstijlen droegen die deel uitmaakten van de oorspronkelijke balklaag. Op de eerste verdieping werden een kleine nis met segmentboog aangetroffen, alsook een vroeg-14de-eeuwse lavabonis met rondstaaf. De spitsboog rust op zandstenen kapiteeltjes, de verdwenen driepas tegen de achterwand van de nis rustte op zandstenen hoofdjes. De oorspronkelijke beschildering, een baksteenimitatie, werd gedeeltelijk blootgelegd. Van de originele dakconstructie bleven resten bewaard in de huidige dakkap waarvan een aantal eiken kepers in feite gerecupereerde sporen zijn van een hanebalkdak, waarin elk sporenpaar door twee hanebalken was verbonden. Op 13 sporen werden getrokken telmerken opgemerkt.

Twinstraat 13

In dit bescheiden straatje staat, versholten achter een banale lijstgevel, een mooi laat-13de-eeuws huis waarvan het onderzoek nog niet volledig werd afgerond. Het huis meet 15,5 op 7,3 meter en is door een tussenmuur verdeeld in een rechthoekig voorhuis en een bijna vierkant achterhuis. Een zeer grondige verbouwing uit de 14de eeuw liet echter weinig heel van de oorspronkelijke inrichting. Wel is duidelijk dat de balklaag van de kelder steunde op zware zuilen met knopkapiteel in Doornikse kalksteen. In een kleine voórkelder die waarschijnlijk nog oorspronkelijk is, bevindt zich een kruisgewelf dat steunt op vier kopjes in Doornikse kalksteen.

Het onderzoeksproject

Dat bouwhistorisch onderzoek een belangrijke rol speelt in een goed gefundeerde monumentenzorg hoeft onder tussen geen betoog meer. Uit voorgaande voorbeelden is echter ook gebleken dat zulk onderzoek bovendien niet alleen informatie aan het licht kan brengen over de vroege huizen in Brugge, maar dat deze informatie bovendien kan ingebed worden in een groeiend inzicht in het mechanisme van de stadsontwikkeling. Teneinde dit groeiproces duidelijker in beeld te brengen werd in 1998 een onderzoeksproject op stapel gezet dat zoals gezegd uiteindelijk moet leiden tot een alarmlijst die bijzondere aandacht vraagt voor bepaalde panden wanneer hiervoor een verbouwings- of restauratiedossier wordt ingediend.

Aangezien in het verleden herhaaldelijk is gebleken dat huizen die op de stadskaart van Marcus Gerards uit 1562 met een schermgevel staan afgebeeld, zeer dikwijls een vroege oorsprong hebben, werd vooreerst een lijst van deze huizen opgesteld. Voor zover mogelijk werden dan de 76 huizen die deze lijst telt, gesitueerd op een kopie van de Popp kadastraal kaart uit 1854. Deze lijst moet nog verfijnd worden door een onderzoek ter plekke waarbij het waarschijnlijk mogelijk zal zijn de "verdachte" huizen nader te omschrijven of te identificeren. Het spreekt vanzelf dat niet alle huizen met schermgevel een even vroege oorsprong zullen blijken te hebben, terwijl anderzijds moet worden opgemerkt dat een groot aantal van de reeds gekende bakstenen huizen uit de periode 1200-1350, waarop het project zich vooral concentreert, helemaal niet op deze lijst voorkomen. Andere zullen wellicht blijken ouder te zijn, zodat gaandeweg ook vroegere huizen in natuursteen de lijst zullen vervoegen.

Het is duidelijk dat het project zich nog in een embryonaal stadium bevindt en dat nog veel meer gegevens zullen moeten worden ingevoerd. Uiteindelijk zullen detailplannen van alle bouwblokken toelaten om inderdaad modellen met een voorspellende waarde te ontwikkelen die een meer gericht onderzoek zullen mogelijk maken.

Dirk Van Eenhooge

Wet- en regelgeving

BEHEERSCOMMISSIES VOOR BESCHERMDE LANDSCHAPPEN

Het beheer van beschermde landschappen is een wezenlijk onderdeel in het decreet van 16 april 1996 houdende de bescherming van landschappen. Het besluit van 5 mei 1998 beoogt de samenstelling en werking van de beheerscommissies.

Inzake het beheer van beschermde landschappen is bij de totstandkoming van het decreet zeer duidelijk uitgegaan van het consensusmodel. Dit houdt in dat de beheersvisie in overleg wordt opgebouwd. Zo bepaalt het decreet dat de beheerscommissie het beheersplan opstelt en dat de uitvoering van de beheersplannen enkel gebeuren kan op vrijwillige basis door middel van een beheersovereenkomst.

Dit impliceert dat het beheersplan niet alleen ten gunste van de intrinsieke waarden van het landschap moet zijn, maar tevens de goedkeuring van de betrokken eigenaars en gebruikers moet hebben. Enkel indien laatstgenoemden zich betrokken voelen bij de voorstellen en de uitwerking van het beheer en er achter kunnen staan, zal het tot een daadwerkelijke uitvoering komen.

Dit uitgangspunt moet dan ook zijn weerspiegeling vinden in de samenstelling en de werking van de beheerscommissie.

Besluit van de Vlaamse regering betreffende de samenstelling en de werking van de beheerscommissies voor beschermde landschappen

De Vlaamse Regering,

Gelet op het decreet van 16 april 1996 houdende bescherming van landschappen, inzonderheid op artikel 16, § 2;

Gelet op het advies van de inspectie van financiën, gegeven op 4 december 1997;

Gelet op de beslissing van de Vlaamse regering van 27 januari 1998 over de adviesaanvraag binnen een termijn van een maand;

Gelet op het advies van de Raad van State, gegeven op 24 februari 1998, met toepassing van artikel 84, eerste lid, 1°, van de gecoördineerde wetten op de Raad van State;

Op voorstel van de Vlaamse minister van Leefmilieu en Tewerkstelling;

Na beraadslaging,

BESLUIT :

Artikel 1. Voor de toepassing van dit besluit wordt verstaan onder:

- 1° decreet : decreet van 16 maart 1996 houdende bescherming van landschappen;
- 2° beheerscommissie : beheerscommissie voor een beschermd landschap, bedoeld in artikel 16, § 1, van het decreet;
- 3° minister : Vlaamse minister bevoegd voor de landschappen;
- 4° cel monumenten en landschappen : de cel monumenten en landschappen van de betrokken provinciale afdeling van de administratie ruimtelijke ordening, huisvesting en monumenten en landschappen.

Art. 2. de beheerscommissie is samengesteld als volgt :

- 1° een voorzitter, die niet stemgerechtigd is, behalve in het geval bedoeld in artikel 10, eerste lid;
- 2° maximum drie vertegenwoordigers van de eigenaars, erfpachthouders, opstalhouders en vruchtgebruikers, alsmede van de huurders, bewoners, pachters en gebruikers;
- 3° een aantal vertegenwoordigers van verenigingen die het herstel en het beheer van het natuurlijk milieu of het betrokken landschap tot doel hebben; hun aantal is gelijk aan dat van de leden bedoeld in 2°;
- 4° vertegenwoordigers van de hierna genoemde diensten, voorzover die aan de cel monumenten en landschappen hebben laten weten bij de beheerscommissie betrokken te willen worden:
 - twee vertegenwoordigers van de administratie Milieu-, Natuur-,

Land- en Waterbeheer;

- een vertegenwoordiger van de administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en Monumenten en landschappen;
- een vertegenwoordiger van de administratie Land- en Tuinbouw;
- een vertegenwoordiger van de administratie Waterwegen en Zeewezen;
- een vertegenwoordiger van de administratie Economie, afdeling Natuurlijke Rijkdommen en Energie;
- een vertegenwoordiger van de openbare instelling Toerisme Vlaanderen;
- 5° een ambtenaar van de cel monumenten en landschappen;
- 6° een vertegenwoordiging van elke gemeente die bij het landschap betrokken is.

Art. 3. De voorzitter wordt benoemd door de minister.

Art. 4. § 1. De leden bedoeld in artikel 2, 2°, worden benoemd door de Minister, op voordracht van de cel monumenten en landschappen, voor een hernieuwbare termijn van vijf jaar.

Indien een lid overlijdt of ontslag neemt, wordt een opvolger benoemd, die het mandaat van zijn voorganger beëindigt.

§ 2. De leden worden benoemd uit de personen die hun kandidatuur hebben ingediend bij de cel monumenten en landschappen. Het bericht houdende oproep daartoe wordt op verzoek van de cel monumenten en landschappen aangeplakt op de wijze bepaald in artikel 7, § 1, 2° van het decreet. Naar aanleiding van de beteking voorzien in artikel 11 § 1 worden de eigenaars, erfpachthouders, opstalhouders en vruchtgebruikers in kennis gesteld van de oproep en verzocht om de huurders of bewoners, pachters of gebruikers in te lichten.

In afwijking van het vorige lid kan, voor de beschermde landschappen die reeds betekend werden, de kennisgeving aan de eigenaars, erfpachthouders, opstalhouders en vruchtgebruikers vervangen worden door een medeling in drie kranten of tijdschriften.

De kandidaturen moeten ingediend worden binnen een termijn van dertig dagen, te rekenen vanaf de eerste dag

van de aanplakking, de kennisgeving of vanaf de dag van de mededeling in de kranten of tijdschriften.

§ 3. De leden dienen, rekening houdend met de oppervlaktes van het beschermd landschap waarop zij rechten hebben, representatief te zijn voor het geheel van de rechthebbenden.

Art. 5. De leden bedoeld in artikel 2, 3°, worden benoemd door de Minister, op voordracht van de cel monumenten en landschappen, voor een hernieuwbare termijn van vijf jaar.

Indien een lid overlijdt of ontslag neemt, wordt een opvolger benoemd, die het mandaat van zijn voorganger beëindigt.

Art. 6. Voor de leden bedoeld in artikel 2, 2° of 3°, kunnen plaatsvervangers benoemd worden, onder dezelfde voorwaarden en op dezelfde wijze als de effectieve leden.

Art. 7. Indien een lid bedoeld in artikel 2, 2° of 3°, niet meer de hoedanigheid bezit op grond waarvan hij benoemd is, wordt het vanrechtswege geacht ontslagnemend te zijn.

Art. 8. De vertegenwoordigers bedoeld in artikel 2, 4° en 5° en 6°, worden aangewezen door het betrokken bestuur.

Art. 9. De vergaderingen van de beheerscommissie worden bijeengeroepen door de voorzitter. Deze is daartoe verplicht indien minstens één derde van de leden erom verzoekt.

De beheerscommissie vergadert ten minste één keer per jaar.

Art. 10. De beslissingen van de beheerscommissie worden genomen bij volgestrekte meerderheid van de stemmen van de aanwezige leden. In geval van staking van stemmen is de stem van de voorzitter doorslaggevend.

In verband met de uitvoering van een goedgekeurd beheersplan, bedoeld in artikel 16, § 6, van het decreet, kan de beheerscommissie slecht aanbevelingen doen.

Art. 11. Het lid bedoeld in artikel 2, 5° is secretaris van de beheerscommissie. De verslagen worden opgesteld door de secretaris of door een andere amb-

tenaar van de cel monumenten en landschappen.

Art. 12. Verscheidene beheerscommissies, die bevoegd zijn ten aanzien van landschappen die ruimtelijk bij mekaar aansluiten, kunnen samen vergaderen.

In dat geval kunnen beslissingen gezamenlijk genomen worden, op voorwaarde dat in elke beheerscommissie de meerderheid bereikt wordt, bedoeld in artikel 10, eerste lid.

Art. 13. De Vlaamse minister bevoegd voor de landschappen is belast met de uitvoering van dit besluit.

Brussel, 5 mei 1998

De Minister-President van de Vlaamse Regering.

Literatuur

DE KEUZE VAN M&L

Sverre Fehn

Works projects, writings 1949-1996
Christian Norberg-Schulz, Gennaro Postiglione en Francesco Dal Co
New York, The Monacelli Press, 1997, 275 p., ISBN 1-885254-64-4

Monografie over de Noorse architect Sverre Fehn, winnaar van de *Prizker Prize for Architecture* in 1997 en één van de meest gerenommeerde architecten van Scandinavië. Drie essays en een presentatie van 50 projecten uit vier decennia, te beginnen met het spraakmakende Noors paviljoen op de Expo '58 in Brussel.

The experience of modernism

Modern architects and the future city 1928-1953
John R. Gold
Londen, E & FN Spon, 1997, 278 p., ISBN 0-419-20740-6

Studie over het impact van het modernisme op het stedenbouwkundig den-

ken in de periode 1928-1953, uitgaande van niet eerder gepubliceerde bronnen en gesprekken met de betrokkenen. Een kwarteeuw visionair dromen over de toekomst van stad en maatschappij.

Politics and preservation

A policy history of the built heritage 1882-1996
John Delafons
Londen, E & FN Spon, 1997, 215 p., ISBN 0-419-22390-8

Kroniek van de monumentenzorg in relatie tot de politiek en het beleidsveld in Groot-Brittannië, van de schuchtere eerste monumentenwet uit 1882 tot het huidige spectrum van brede volksbeweging. De beginjaren tot aan W.O.II, de naoorlogse tot 1975, de invloed van de kerk en de recente ontwikkeling sinds het ontstaan van *English Heritage*.

Robert Maillard

Builder, designer, and artist
David P. Billington
New York, Cambridge University Press, 1997, 331 p., ISBN 0-521-57132-4

Leven en werk van Robert Maillard, Zwitser van Belgische origine, één van de belangrijkste ingenieurs van deze eeuw en uitvinder van een drietal innoverende betontechnieken. Zijn ontwerpen voor bruggen en andere constructies overstijgen het utilitaire karakter van toegepaste techniek tot design met een hoge graad van esthetiek.

Bauhausbauten Dessau

Walter Gropius met voorwoord door Hans M. Wingler
Berlin, Gebr. Mann Verlag, 1997, 221 p., ISBN 3-7861-1471-4

Ongewijzigde heruitgave van de re-print (1974) van 'bauhausbücher' Band 12 (1930), gewijd aan de gebouwen die Walter Gropius van 1925 tot 1928 in Dessau tot stand bracht, met name het Bauhaus, de *Meisterhäuser*, de *Siedlung Törten* en het *Arbeitsamt*. Ook nu nog een onmisbaar document bij een bezoek aan dit werelderfgoed.

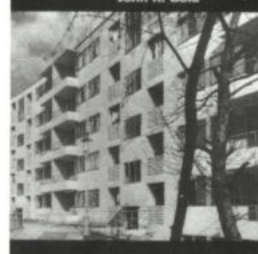
Curtain wall refurbishment

A challenge to manage
Wessel de Jonge en Arjan Doolaar (red.)

The experience of modernism

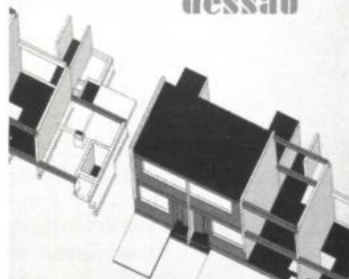
Modern architects and the future city 1928-1953

John R. Gold

Neue Bauhausbücher

gropius bauhaus bauten dessau

Eindhoven, DOCOMOMO International, 1997, 92 p., ISBN 90-6814-069-8

Referaten van een internationale studiedag ingericht door DOCOMOMO, rond het gebruik van de gordijngewel in de modernistische architectuur, de problemen die het behoud van dit fragile erfgoed uit staal en glas stelt met betrekking tot de huidige normen van thermische en akoestische isolatie, en de mogelijke oplossingen.

The fair face of concrete

Conservation and repair of exposed concrete
Wessel de Jonge en Arjan Doolaar (red.)
Eindhoven, DOCOMOMO International, 1998, 151 p., ISBN 90-6814-076-0

Referaten van een internationale studiedag ingericht door DOCOMOMO, rond de vaak experimentele toepas-

sing van 'zichtbaar' gewapend beton in de architectuur van het modernisme, de bouwfysische problemen die dit vandaag oplevert, en de mogelijke remedies in het licht van een verantwoorde monumentenzorg.

The Werkbund

Design theory and mass culture before the First World War

Frederic J. Schwartz

New Haven, Yale University Press, 1996, 262 p., ISBN 0-300-06898-0

Studie naar het ideologisch en de esthetische positionering van de Duitse *Werkbund* in de periode voorafgaand aan W.O.I., waarbij vanuit de toenmalige technologische, economische en sociologische ontwikkelingen, een nieuwe visie werd gedistilleerd op architectuur en design voor een moderne, industriële maatschappij.

Jože Plečnik 1872-1957

Architectura Perennis

Damjan Prelovšek

New Haven, Yale University Press, 1997, 322 p., ISBN 0-300-06953-7

Engelse vertaling van de fraai geïllustreerde, oorspronkelijk Duitstalige monografie (Wenen, Residenz Verlag, 1992) over de architect Jože Plečnik, vóór en tijdens het interbellum bedrijvig in Wenen, Praag, Ljubljana. Invloeden van de klassieke oudheid, Gottfried Semper en Otto Wagner worden in zijn werk versmolten tot een eigenzinnige schriftuur.

Architektenlexicon der Schweiz

19./20. Jahrhundert

Isabelle Rucki en Dorothee Huber (red.)

Basel, Birkhäuser-Verlag für Architektur, 1998, 614 p., ISBN 3-7643-5261-2

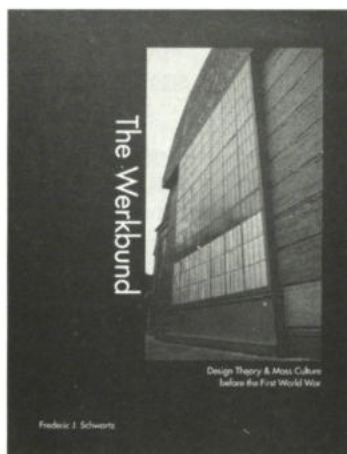
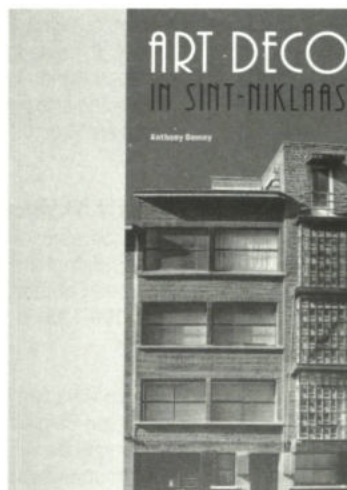
Biografisch woordenboek van de Zwitserse architectuurgeschiedenis vanaf het begin van de 19de eeuw tot heden, samengesteld door 200 deskundigen. 731 bijdragen over het werk van meer dan 800 Zwitserse of in Zwitserland bedrijvige architecten, stedenbouwkundigen, ingenieurs, binnenhuis- en landschapsonwerpers, met oeuvre- en literatuuroverzicht.

Art Deco in Sint-Niklaas

Anthony Demey

Gent, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1998, 67 p., ISBN 90-74311-24-5

Kleine cultuurgids rond de interbellum-

architectuur van Sint-Niklaas. Inge-deeld naar stijlrichting wordt achter-eenvolgens het werk toegelicht van architecten uit de traditionalistische richting, de art deco en het modernisme.

De Verbreytsite in Sint-Niklaas

Opmerkelijke interbellumarchitectuur van Jan-Albert De Bondt (1888-1969)

Anthony Demey

Sint-Niklaas, Stedelijke Academie voor Schone Kunsten, 1997, 64 p., ISBN 90-804011-1-0

Bescheiden monografie over de interbellumarchitect Jan Albert De Bondt en één van zijn opmerkelijkste realisaties: de twee villa's en het fabrieksgebouw bijgenaamd "de glazen kast" voor de gebroeders Verbreyt in Sint-Niklaas.

Sur les terres d'un jardinier

Journal de voyages 1775-1792

Thomas Blaikie, Janine Barrier en Monique Mosser (red.)

Parijs, Les Editions de l'Imprimeur, 1997, 302 p., ISBN 2-910735-15-X

Dagboek van de Schotse hovenier en botanicus Thomas Blaikie tijdens zijn verblijf in Frankrijk op het einde van het Ancien Régime, waar hij samenwerkt met de hofarchitect François-Joseph Bélanger. Levendig verslag over tuinaanleg en hoofs divertiment, eindigend met het begin van Franse Revolutie.

Henry Hobson Richardson

A genius for architecture

Margaret Henderson Floyd

New York, The Monacelli Press, 1997, 304 p., ISBN 1-885254-70-9

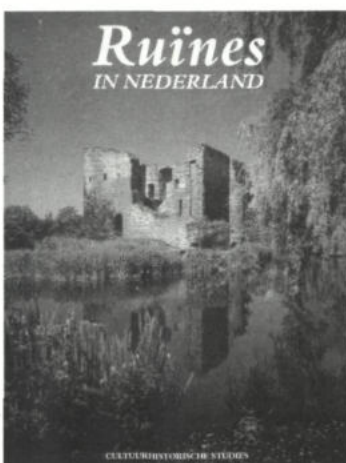
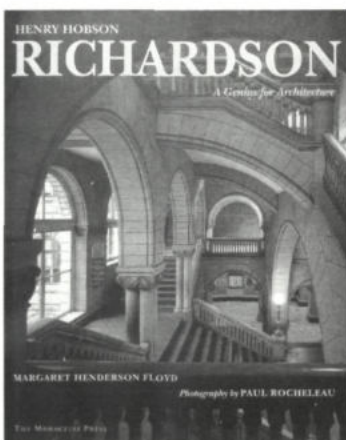
Monografie over Henry Hobson Richardson, ondanks een kortstondige loopbaan leidinggevend architect in het Amerika van de latere 19de eeuw. In zijn werk versmelten middeleeuwse, vernaculaire en primitieve bronnen tot een robuust, eigentijds jargon, met kenmerkende tactiele kwaliteiten.

Ruïnes in Nederland

A.G. Schulte (red.)

Zwolle, Waanders Uitgevers, 1997, 333 p., ISBN 90-400-9974-X

Breed gedocumenteerd overzicht van alle belangrijke historische ruïnes in Nederland. De ruïne en haar omgeving wordt als verschijnsel en als object vanuit diverse invalshoeken belicht, met aandacht voor de typische vegetatie en de problematiek bij restauratie en conservering.

The fall and rise of the Stately Home

Peter Mandler
New Haven, Yale University Press,
1997, 523 p., ISBN 0-300-06703-8

Studie naar het wel en wee van het Engelse 'country house' gedurende de laatste twee eeuwen, bekeken vanuit

sociaal, cultureel, artistiek en politiek standpunt. Een relaas van de wisselende appreciatie vanwege de natie voor deze symbolen van de aristocratie, die rechtvaardig blijkt te zijn met haar houding tot de traditioneel regerende elite zelf.

Mart Stam 1899-1986

Architekt, Visionär, Gestalter, Sein Weg zum Erfolg 1919-1930
Werner Möller
Tübingen, Ernst Wasmuth Verlag,
1997, 184 p., ISBN 3-8030-1201-5

Monografie over de modernistische architect Mart Stam, wiens bij uitstek internationaal oeuvre - Nederland, Zwitserland, Duitsland, Sovjetunie - gekenmerkt wordt door een kollektief maatschappijbeeld, een zuiver functionalisme en een streven naar een aanvaardbare woonkwaliteit voor alle bevolkingslagen.

Jo Braeken

Alle boeken, een greep uit de recente aanwinsten, liggen ter inzage in de Bibliotheek Monumenten en Landschappen
Graaf de Ferrarisgebouw
Em. Jacqmainlaan 156 - bus 7,
1000 Brussel
(tijdens de kantooruren)
☎ 02/553.82.27 - fax. 02/553.82.05
E-mail Jozef.Braeken@lin.vlaanderen.be

BOUWEN DOOR DE EEUWEN HEEN IN VLAANDEREN - PROVINCIE ANTWERPEN - ARRONDISSEMENT MECHELEN - DEEL 13N4 - KANTONS DUFFEL EN HEIST-OP-DEN-BERG

In het najaar van 1997 verscheen een nieuw deel in de reeks *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen*, uitgegeven door de Afdeling Monumenten en Landschappen en de uitgeverij Brepols-Turnhout. Op 6 november werd het nieuwe inventarisboek te Heist-op-den-Berg in het pas geres-taureerde *Hof van Riemen* aan de pers en het publiek voorgesteld. Dit boek, laatste deel van het arrondissement Mechelen, behandelt de kantons Duffel en Heist-op-den-Berg, in het

noorden van elkaar gescheiden door het reeds eerder verschenen kanton Lier, en beslaat de gemeenten Bonheiden, Duffel, Sint-Katelijne-Waver, Heist-op-den-Berg, Nijlen en Putte, met hun respectievelijke deelgemeenten en gehuchten.

In dit vlakke gebied dat bevoloed wordt door de Grote en de Kleine Nete en afgezoomd door de Dijle, resten nog tal van natuurgebieden met broeken, weiden en overgangszones met grote landschappelijke en ornitologische waarde. De bodemgesteldheid wisselt er af van vruchtbare landerijen naar duinachtige en met den begroeide gebieden, resten van vroegere bebos-sing; de "bergen" van Heist-op-den-Berg en Beerzel vertegenwoordigen met hun 48 en 50 m de hoogste toppen van de provincie Antwerpen.

Het eerder bescheiden streekeigen bouwkundig erfgoed wordt gemarkeerd door talrijke langgestrekte hoe-vetjes en woonstalhuizen en uitzon-derlijk grotere hoeven en kleinere landhuizen. De kerkelijke en militaire architectuur overstijgt het lokale ni-veau en knoopt aan bij de gebruikelij-ke bouwwijzen en -stijlen.

Historisch gegroeide kernen als dorps-centra en hoevenederzettingen heb-ben in min of meerdere mate hun structuur en bebouwing behouden. In deze vrij landelijke streek met ver-spreide woonkernen vertonen vooral Duffel, Heist-op-den-Berg en een deel van Sint-Katelijne-Waver een verste-delijkt karakter. Het westelijk deel van het gebied is bekend als groente-streek met de karakteristieke tuinbouw die na de landbouwcrisis van de 19de eeuw de plaats innam van de traditio-nelle landbouw. Centrum van deze be-drijvigheid is één van de grootste tuin-bouwveilingen van Europa te Sint-Ka-telijne-Waver, het hart van de groente-streek met beeldbepalende inplanting van talrijke serres. Het oostelijk deel met herbeboste heide sluit aan bij de Zuiderkemp en kwam in de 20ste eeuw in trek als residentieel woonge-bied; vooral Bonheiden en Rijsenam zijn bekend voor hun riante villawijken.

Alhoewel aan de vooravond van het derde millennium de gemoderniseerde land- en tuinbouwsector een steeds kleiner aantal mensen tewerkstelt en ondanks de alsmaar groeiende be-bouwde oppervlakte, behielden de kantons Duffel en Heist-op-den-Berg

Booischt,
Pijpelbossen 3
(Foto M&L)

een groot deel van hun ruraal karakter. De vrij schaarse en over het algemeen bescheiden en sobere architectuur uit het verleden heeft als getuige van onze geschiedenis een voorbeeld-functie en dient als dusdanig gewaardeerd en bewaard te worden.

Hilde Kennes en Rita Steyaert

Bouwen door de Eeuwen Heen in Vlaanderen - Provincie Antwerpen - Arrondissement Mechelen - Kanton Duffel/Heist-op-den-Berg

558 pag. - 1430 ill.

Prijs : 2.650 fr.

Besteladres:

M&L, E. Jacquemainlaan 156 bus 7,
1000 Brussel

BOUWEN DOOR DE EEUWEN HEEN IN VLAAN- DEREN - PROVINCIE ANTWERPEN - ARRONDISSEMENT TURN- HOUT - DEEL 16N1 - KANTON TURNHOUT

Met de publicatie van het veertigste boekdeel in de reeks *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen* werd de inventarisatie ingezet van het arrondissement Turnhout, het laatste te behandelen gebied van de provincie Antwerpen.

De persvoorstelling, die op 30 maart 1998 plaatsvond in het stadhuis van Turnhout, werd voorgezeten door de minister-president van de Vlaamse regering Luc Van den Brande. Het kieskanton Turnhout beslaat het noordoostelijk deel van de provincie Antwerpen. Het omvat de gemeenten Turnhout, Beerse met deelgemeente Vlimmeren, Vosselaar en Oud-Turnhout, alle gelegen in de substreek Noorderkempen. Turnhout met centrumfunctie voor de omringende regio is een typische provincie stad; de overige gemeenten zijn geëvolueerd tot woondorpen.

De aanleg van het kanaal Schoten-Dessel was doorslaggevend voor de

industrialisering van Beerse en Turnhout. De belangrijkste industriële activiteiten waren de baksteen-, cement- en scheikundige bedrijven en voor Turnhout zelf de papierverwerkende en grafische industrie met enkele interessante relictten. Uit het pre-industriële tijdperk trekken enkele molens en blekerijgebouwen de aandacht. Het landelijk karakter bleef voornamelijk bewaard aan de randen van het kanton. De heterogene bebouwing is er zelden ouder dan 19de-eeuws. Opvallend, vooral voor het openbaar patrimonium, is de impact van het Turnhoutse bouwmeestersgeslacht Taeymans.

De kerken in het kanton Turnhout zijn grosso modo terug te voeren tot drie hoofdcategorieën. Vooreerst de oorspronkelijke dorpskerken in Brabant-gotische stijl, meestal opgetrokken tweede helft 15de-eerste helft 16de eeuw. De koorpartij van de Sint-Pieterskerk in Turnhout vormt een interessante laatgotische realisatie uit de 15de eeuw; de verhoging van het schip alsook de verbouwing van zijbeuken en transept werden uitgevoerd in de 18de eeuw door Jan Pieter Van Bourscheit de Jonge; zowel op de opbouw, afwerking als inrichting van het interieur liet hij zijn stempel na. De kerken in neostijl uit eind 19de-begin 20ste eeuw, zijn vrijwel alle gebouwd door de provinciale architecten P.J. en J. Taeymans. Het leeuwendeel van de hedendaagse bedehuizen zijn ontworpen door R. Van Steenberghe sr. Kenmerkend voor de Kempense kerken is het doorgedreven gebruik van baksteen.

De grote bedevaartkapellen, toegewijd aan Sint-Theobaldus in Turnhout en Sint-Cornelius te Beerse hebben talrijke gemeenschappelijke kenmerken. Beide werden ingeplant aan een belangrijke verkeersader; het zijn ruime, vrijstaande kapellen in gotische stijl opklappend tot de 14de eeuw, in de 17de eeuw aanzienlijk uitgebreid, en zowel in het begin van deze eeuw (ingrijpend) als in de jaren 1990 (conserverend) gerestaureerd.

De oudste religieuze stichting in het behandelde gebied is het begijnhof van Turnhout, mogelijk opklappend tot de 13de eeuw. De eerst gekende vermelding dateert van 1340. Het is een pleinbegijnhof met een overwegend 17de-eeuwse bebouwing. Het oudst bewaarde gedeelte van de voormalige priorij van Corsendonk te Oud-Turnhout is laatgotisch en dateert uit de eerste helft van de 16de eeuw. De vroegere kloosters van de minderbroeders en clarissen en het merendeel van de Heilig Grafpriorij met school, alle op korte afstand van elkaar gelegen in het centrum van Turnhout, zijn eind 19de-begin 20ste eeuwse realisaties in een neogotisch kleedje van P.J. en J. Taeymans. Het clarissenklooster op de Heizijde te Turnhout, gebouwd in 1967-1968 naar ontwerp van het atelier Vanhout-Schellekens, vormt het enige voorbeeld van kloosterarchitectuur met een hedendaagse vernieuwende vormgeving.

De centrale ligging van Turnhout in het hertogdom Brabant en de nabijheid van een uitgestrekt jachtgebied,

Turnhout,
Warandestraat
(Foto M&L)

waren voor de hertog voldoende redenen om er zijn macht te vestigen. Het recent gerestaureerde kasteel, een stoere waterburcht middenin het stadscentrum en sedert 1921 in gebruik als rechtbank van eerste aanleg, is hiervan het levend bewijs. In kern minstens opklimmend tot de 14de eeuw, wordt het slot thans in hoofdzaak bepaald door de restauratie in eclectisch-historiserende zin van 1908-1921 door J. Taeymans; ook de midden 17de eeuw door Pieter Post uitgevoerde herstellings- en verfraaiingswerken hebben duidelijke sporen nagelaten. De huidige restauratie-optie respecteert de verschillende bouwfases.

De opmerkelijkste openbare gebouwen zijn verder het Heilig Grafinstituut dat in 1911-1923 door J. Taeymans werd omgevormd tot een imposant neogotisch geheel, de oude Apostolische School opgericht in 1886-1887 in neo-Vlaamse renaissance door P.J. Taeymans, en het St.-Jozefcollege in nieuwe zakelijkheid van 1934-1936, naar ontwerp van L. Taeymans. Als arrondissementshoofdplaats beschikte Turnhout ook over een gevangenis. Typologisch sluit het ontwerp van 1904 door L. Bouckaert aan bij de Ducpétiaux-gevangenissen. De stationsarchitectuur beperkt zich tot het in het stadscentrum gelegen station in neo-Vlaamse renaissance en neoclassicistische stijl, in 1896 opgetrokken door ingenieur E. De Rudder(e). De pastorieën, door hun functie als semi-openbaar gebouw te beschouwen, zien eruit als voorname herenhuizen. In Beerse en Vosselaar gaan ze terug tot de 18de eeuw. De rond de eeuwwisseling opgerichte pastorieën in neotraditionele of neo-Vlaamse renaissancestijl dragen de stempel van de toenmalige provinciale bouwmeester.

Een traag opkomende verstedelijking, oorlogsgeweld, branden, de tot op vandaag aanhoudende kaalslag en ongebreidelde vernieuwingsdrang verklaren het mager en arm aanbod van 16de- en 17de-eeuwse burgerlijke woningbouw.

De oudst bewaarde en veruit de interessantste burgerlijke woning van Turnhout is het *Huis metten thoren*, thans het Taxandriamuseum, een patriciërs woning opklommend tot de 16de eeuw, doch veelvuldig gewijzigd. Ook de 18de eeuw heeft inzake privé-ar-

chitectuur een bijzonder geringe erfenis nagelaten. De basistypen bestaan, alleen biedt Turnhout heden slechts weinig gaaf behouden voorbeelden. Met het *Maelsloth*, teruggaand op een dubbelhuis te situeren ca. 1750 en het monumentale herenhuis Dokter Vogels uit het begin van de 19de eeuw zijn de belangrijkste en gaafst bewaarde (laat) classicistische gevels van het stadscentrum aangehaald. Typender voor het kanton Turnhout is de eenvoudige regionale baksteenarchitectuur die vooral teruggaat op de late 18de en 19de eeuw. Gaaf bewaarde versies uit de 17de eeuw zijn terug te vinden in de begijnhofhuizen.

Parallel met de opkomst van bloeiende nijverheden en een op gang komende ontsluiting ontstond in de 19de eeuw een welgestelde klasse die statige huizen liet optrekken aan de oude hoofdfassen en aan nieuw aangelegde straten in en rond het centrum. Niet zelden werden ook bestaande woningen naar de mode van de tijd aangepast. Vooral in de huizen rondom de Grote Markt zijn oude verdoken structuren nog in groten getale aanwezig. Zowel in de gevelordonnantie als in het grondplan van de heren- en burgerwoning is tegen het einde van de 19de eeuw enige evolutie merkbaar. Stijlistisch kenmerkt de vormgeving zich enerzijds door een provinciale, eerder oppervlakkige interpretatie van de heersende neostijlen en anderzijds door een eclectisme dat teruggrijpt naar alle mogelijke bouwstijlen uit het verleden. De architecten P.J. Taeymans en H. Vandeplas waren de bedrijvigste ontwerpers van de neoclassicistische straatwanden. Ook de neo-

Vlaamse-renaissance bleek voor de Turnhoutse burgerij een geschikte bouwstijl om het burgerhuis enige rijkdom, kunstzin en ook behaaglijkheid en gezelligheid te geven. De mooiste voorbeelden hiervan zijn ontworpen van P.J. en de gebroeders F.X. en J. Taeymans.

Karakteristiek voor het kanton Turnhout is een uitzonderlijk jong erfgoed uit het interbellum dat quasi zonder onderbreking doorloopt in de naoorlogse periode.

Het oeuvre van architect Ern. Wauters, te situeren tussen de expressieve art deco en het functionalistisch modernisme, is representatief voor het nieuwe architecturale landschap van de jaren 1920-1930. Een topvoorbeeld van het meer zuiver, planmatig doorzocht modernisme is een kubistische dubbelwoning van 1934 door J. Schellekens. Wegens de sterke traditie van zichtbaar metselwerk bleef het "*witte modernisme*" (gewapende betonconstructie met wit bepleisterde gevels) uit.

In de jaren 1960 zorgden architecten zoals Eug. Wauters, C. Vanhout en P. Schellekens, L. Jansen en P. Neefs voor een zekere continuïteit in de ontwikkeling van de modernistische tendensen uit het interbellum en leverden een interessante bijdrage tot het moderne bouwen in Vlaanderen.

De volkshuisvesting, gaande van kleine werkmanswoningen opklommend tot de 17de of 18de eeuw tot de moderne sociale woonwijken van vandaag, is in het bestudeerde gebied, in het bijzonder in het stadsgedeelte binnen de ring en de nabije omgeving

rondom, kwantitatief zo sterk vertegenwoordigd dat ze een belangrijke en vermeldenswaardige component vormt binnen het bebouwde patrimonium van Turnhout. Algemeen kenmerkend is dat de volkswoningbouw gedurende de hele periode beïnvloed blijft door de sobere regionale baksteenarchitectuur en niet of weinig onderhevig was aan de evolutie van stijl en smaak.

Talrijke foto's en het planmateriaal, met vaak voor het eerst gepubliceerde bouwaanvragen uit het Turnhoutse Stadsarchief, illustreren de bijzondere karakteristieken van de woningbouw en brengen een bijkomend inzicht in de evolutie van het woonhuis qua indeling en volume.

De bewaarde hoeven zijn bijna alle opgetrokken in de 19de en 20ste eeuw. Het zijn meerledige boerderijen met losstaande, verankerde bakstenen bestanddelen onder pannen zadeldak, met een ruimtegeleding die teruggaat op zeer oude tradities. In enkele gevallen zijn de oude structuur nog duidelijk herkenbaar. Interessant in dit opzicht is de driebeukige hoeve aan de Steenweg op Zevendonk in Oud-Turnhout. Ook in vele schuren is de oude gebintenstructuur nog aanwezig. De gaafst bewaarde hoeve in het bestudeerde kanton is de 18de-eeuwse *Gasthuishoeve* op de Heizijde in Turnhout.

De uitspraak van Jozef Schellekens anno 1949: "*De kleine stad Turnhout heeft geen monumenten die vermeld worden in de architectuurgeschiedenis*" gaat zeker op als we het geïnventariseerde patrimonium toetsen aan de grote voorbeelden in de kunstgeschiedenis. Toch kon, op een meer bescheiden niveau, een waaier aan interessante gegevens worden verzameld die naar we verhopend, een betere kennis en diepere waardering voor het lokale erfgoed zullen bijbrengen.

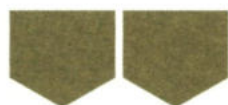
Sybille De Sadeleer en
Greet Plomteux

Bouwen door de Eeuwen Heen in Vlaanderen - Provincie Antwerpen - Arrondissement Turnhout - Kanton Turnhout

530 pag. - 1400 ill.

prijs : 2.650 fr.

Besteladres:
M&L, E. Jacqueminaan 156 bus 7,
1000 Brussel

Tentoonstellingen

VAN MEMLING TOT POURBUS

Zoals Hilde Lobelle in haar inleiding terecht opmerkt, is de mythe van *Bruges-la-Morte* een vrij recente romantische uitvinding en was Brugge in de 16de eeuw allesbehalve een dode stad. Eigentijdse beschrijvingen, bronnen, historisch onderzoek en niet in het minst de 16de-eeuwse kunstwerken zelf getuigen van een levendige activiteit en een hoogstaande cultuur. De Italiaanse reiziger Lodovico Guicciardini beschrijft in zijn omstandig reisverslag doorheen de Nederlanden de stad Brugge als de 'ideale stad'. De kunstproductie in deze periode is tegelijkertijd traditioneel en vernieuwend. Eeuwenlang gedegen vakmanschap leidde tot een perfecte beheersing van de diverse kunsttechnieken en anderzijds komt er toch vanuit het zuiden een duidelijke vernieuwing met een frisse italianiserende stijl. Vertrekpunt van de tentoonstelling zijn Hans Memling († 1494) en Gerard David († 1523), die nog in een welverankerde traditionele stijl voortwerken en waarvoor nog zonder problemen een geïnteresseerd cliënteel bestond. Pieter Pourbus († 1584) kan men geredelijk als het eindpunt van deze lange schilderstadtraditie beschouwen.

Renaissance in puur Italiaanse betekenis heeft in Brugge nooit bestaan. Beter is het om te spreken van een duidelijke italianiserende invloed, op

gang gebracht door de veelvuldige reizen van kunstenaars in deze periode, de langdurige aanwezigheid van talrijke Italianen in de stad en uiteraard ook de kunstwerken uit dat land en de talrijke gravures en tekeningen die in deze middelen circuleerden. Veel vooraanstaande humanisten komen zich bovendien in Brugge vestigen, waar het huis van Marcus Laurinus, heer van Watervliet, hun verzamelaars wordt.

Brugge was in deze periode een centrum van de productie van boeken, prenten en kaarten. Welbekend is de uiterst gedetailleerde stadskaart van Marcus Gheeraerts, waarmee men bij wijze van spreken zelfs nu nog in Brugge zijn weg kan vinden.

De tentoonstelling brengt een aantal markante werken uit deze periode samen van schilders als de Meester van het H. Bloed, Lanceloot Blondeel, Ambrosius Benson en de reeds genoemde Memling, Gerard David en Pieter Pourbus en het voor monumentenzorgers prachtige schilderij van de *Septem Admonitiones civitatis Brugensis* van P. Claeissend de Oude (?), waarop de nu verdwenen Waterhallen te zien zijn, het Belfort, het huis De Zeven Torens, het Oosterlingenhuis e.a. Ook merkwaardig is het Annaretabel (1533) uit de Sint-Salvatoriekathedraal in Brugge, dat na conservering en onderzoek waarschijnlijk een typisch Brugs werk is, des te merkwaardig omdat er van de Brugsse beeldsnij-kunst zo weinig is overgebleven. De neogotische herschildering en talrijke vuile vernislagen hadden dit werk ten onrechte in de vergeethoek geduwd. Bij nazicht bleek het een volledig authentiek en intact bewaard voorbeeld van hoogstaande beeldsnij-kunst uit de 16de eeuw, in de neogotische periode voorzien van een nieuwe bakomlijsting en predella om beter te passen in de dito aankleding van de koorkapel.

Marjan Buyle

De tentoonstelling loopt van 15 augustus tot 6 december in het Memlingmuseum, Sint-Janshospitaal, Mariastraat in Brugge, van 10 tot 21 u. Reserveringen en inlichtingen op ☎ 050/44 66 44.

De Stedelijke Dienst Monumentenzorg stippelde vier interessante stadswandelingen uit langs monumenten en kerken van de 16de eeuw (inlichtingen hierover ☎ 050/44 86 42)

Pieter CLAEISSENS
de oude,
1499/1500-1576
De zeven wonderen
van Brugge, ca. 1550

EDGARD TYTGAT

Het Museum van Moderne Kunst van Oostende wijdt een overzichtstentoonstelling aan de originele schilder Edgard Tytgat (1879-1957), waarop zijn schilderijen, aquarellen, lavis, tapijnt-ontwerpen, tekeningen en tenslotte hout- en linodrukken te zien zijn. Edgard Tytgat was gefascineerd door zowel het dagelijks leven als door figuren uit de zelfkant van de maatschappij: kermisgasten, zigeuners, cirkus. Hij penseelt zijn vrouw in haar salon, met een bezoeker, mensen in de wachtkamer van de dokter, het zicht uit zijn venster, enkele landschappen, zijn atelier. Zijn verbeelding komt tot uiting in zijn sprookjesachtige, soms bijna nachtmerrie-achtige verhaalcyclussen over moord, verminking en afstraffing, vaak gecamoufleerd onder poëtische titels en in frisse onschuldige pastelkleuren. Zijn eerste werken zijn nog zoeken en tasten naar een eigen stijl en schatplichtig aan de heersende strekkingen van het expressio-

Edgard Tytgat
De droom, 1926
Olieverf op doek
Courtesy Gallery
Van Langenhove

nisme en het impressionisme. Al vlug komen zijn eigen thema's naar voren en wordt zijn stijl lichter en persoonlijker. Mooie interieurschilderingen van het toenmalig burgerhuishouden en veel portretten wisselen af met zijn wereld van de droom, fantasmen, sprookjes en sterke verhalen. Zijn stijl en zijn mogelijkheden komen het best tot uiting in zijn grafisch werk, zoals in het ontroerende boek dat hij schreef en illustreerde voor zijn jong gestorven vriend Rik Wouters of het bekende verhaal van Roodkapje en de wolf. Hij tekende ook 'mannekenbladen' voor de socialistische partij, ontwierp wandtapijten en affiches, beschilderde zijn eigen salonkasten en ontwierp behangpapier. Ook tal van getekende voorontwerpen zijn hier samengebracht, waarbij het zoeken van de kunstenaar naar de juiste houdingen, de beste opstelling en de meest geslaagde compositie treffend geïllustreerd worden.

Deze tentoonstelling is gecombineerd met een overzichtstentoonstelling van Armand Vanderlick (1897-1985).

Marjan Buyle

Edgard Tytgat, Museum voor Moderne Kunst, Romestraat 11, Oostende, dagelijks open van 10 tot 18u, gesloten op maandag

ALBRECHT EN ISABELLA EN DE NEDERLANDEN

Precies vierhonderd jaar is het geleden dat de aartshertogen Albrecht en Isabella over de Nederlanden regeerden. Dit vormt dan tevens de aanleiding voor deze tentoonstelling. Hun hof in Brussel ging door zijn cosmopolitisme en mecenaat door als toonbeeld voor de toenmalige hofcultuur. Deze kalme periode van het Twaalfjarige Bestand (1609-1621) na de godsdienstroebelen en de burgeroorlog, die de protestante Noordelijke Nederlanden afscheurden van het katholieke zuidelijke 'Spanje', schepte een gunstig klimaat voor een nieuwe bloei van de schone kunsten en de uitstraling van de Vlaamse barok. Aan en rond het hof werkten een schare verdienstelijke kunstenaars als Pieter Paul Rubens, Otto Venius, Pieter Brueghel, de componist Peter Philips en de architecten Wenzel Cobergher en Jacques Franqaert. De Zuid-Neder-

landse humanisten, onder wie Justus Lipsius, zorgden voor een intellectueel hoogtepunt.

De tentoonstelling brengt deze luisterrijke periode op een gepaste wijze in beeld. Schilderijen van Rubens en Jan Brueghel zullen te zien zijn naast tal van wandtapijten, edelsmeedwerk, textiel, beeldhouwwerken en historische documenten, die het ontstaan en de bloei van de Vlaamse barok op een gepaste wijze illustreren.

Terzelfdertijd wordt ook het eertijds naar Isabella genoemde straatje opengesteld, dat na jarenlange opgravingen vrijgelegd en toegankelijk gemaakt werd. Het vormt de oorspronkelijke verbinding tussen het paleis van Albrecht en Isabella op de Coudenberg en de gotische Sint-Michiël. Van dit prachtige hof zijn enkel ondergrondse restanten bewaard onder het Koningsplein.

Marjan Buyle

De tentoonstelling gaat door in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Jubelpark 10, Brussel. Combinatieticket voor bezoek aan opgravingen onder Koningsplein. Rijk geïllustreerde catalogus in twee delen.

FONDATION POUR L'ARCHITECTURE - JOŽE PLEČNIK, EEN SLOVEENSE ARCHITECT IN PRAAG

Te lang miskend gebleven, wordt Jože Plečnik (1872-1957) sinds enige jaren terecht erkend als grondlegger van de moderne Sloveense architectuur. Geboren op 23 januari 1872 in Ljubljana, krijgt hij een opleiding als timmergast in de werkplaats van zijn vader en aan de Kunst- en Ambachtsschool van Graz; later ontwerpt hij meubilair voor de Weense industrieel Theodor Müller.

Aan de Academie voor Schone Kunsten van Wenen maakt hij kennis met markante figuren als Josef Maria Olbrich, Josef Hoffmann, Max Fabiani en Jan Kotěra. Als laureaat van de Grote Prijs van Rome in 1898 reist hij af naar Italië, waar in het bijzonder de confrontatie met de Etruskische en

oude christelijke kunst, de architectuur van Michelangelo en de maniëristen een stempel drukt op zijn later oeuvre.

Hij werkt enige tijd bij Otto Wagner waar hij, na het vertrek van Olbrich, de belangrijkste medewerker van het atelier wordt. In 1901 vestigt hij zich als onafhankelijk architect. De manier waarop hij de gevel vormgeeft van het *Zacherlhaus* (1903-1905), een kantoorgebouw aan de Graben in het centrum van Wenen, breekt met zijn eerste realisaties in Sezessionstijl. In de *Kerk van het Heilig Hart* (Wenen, 1910) komen zijn bewondering voor de eerste christenen en het verlangen om het concept van de liturgische ruimte een nieuw elan te geven tot uiting. De crypte en de gevel in gewapend beton verraden de eerste tekenen van een sobere geometrische taal, die later door de Tsjechische kubisten overgenomen zal worden.

In 1911 nodigt zijn vriend Jan Kotěra hem uit naar Praag om er les te geven aan de School voor Sierkunsten. Het jaar daarop wordt hij door zijn collega's unaniem voorgedragen als opvolger van Otto Wagner aan het hoofd van de Academie voor Schone Kunsten van Wenen. Zijn kandidatuur wordt evenwel tot driemaal toe door de autoriteiten geweigerd, wat hem noodzaakt in Praag te blijven, waar hij een groep leerlingen vormt die op zoek gaan naar een nieuwe manier om de architectuur in een historische context te plaatsen.

Na de val van het Oostenrijks-Hongaars keizerrijk, beslist hij terug te keren naar zijn geboortestad Ljubljana, net nu president T.G. Masaryk de wederopbouw laat aanvangen van de *Praagse Burcht*. Nu krijgt hij de kans zijn ideeën in de praktijk om te zetten! Tegelijk, en steeds op initiatief van Masaryk, begint hij aan de herinrichting van het presidentieel *Zomerverblijf* in Lány en aan de *Kerk van het Heilig Hart* te Vinohrady (1928-1933), een uitmuntend voorbeeld van Plečnik's overvloedige religieuze architectuur. Dezelfde informele karakteristieken treft men aan in de rouwkappen van het Kerkhof van Žale in Ljubljana (1938-1940), met duidelijke verwijzingen naar de onregelmatige indeling van Griekse sanctuaria.

Vanaf 1922 spreidt hij zijn activiteiten tussen Praag en Ljubljana, waar hij doceert aan de universiteit. Ingenieur

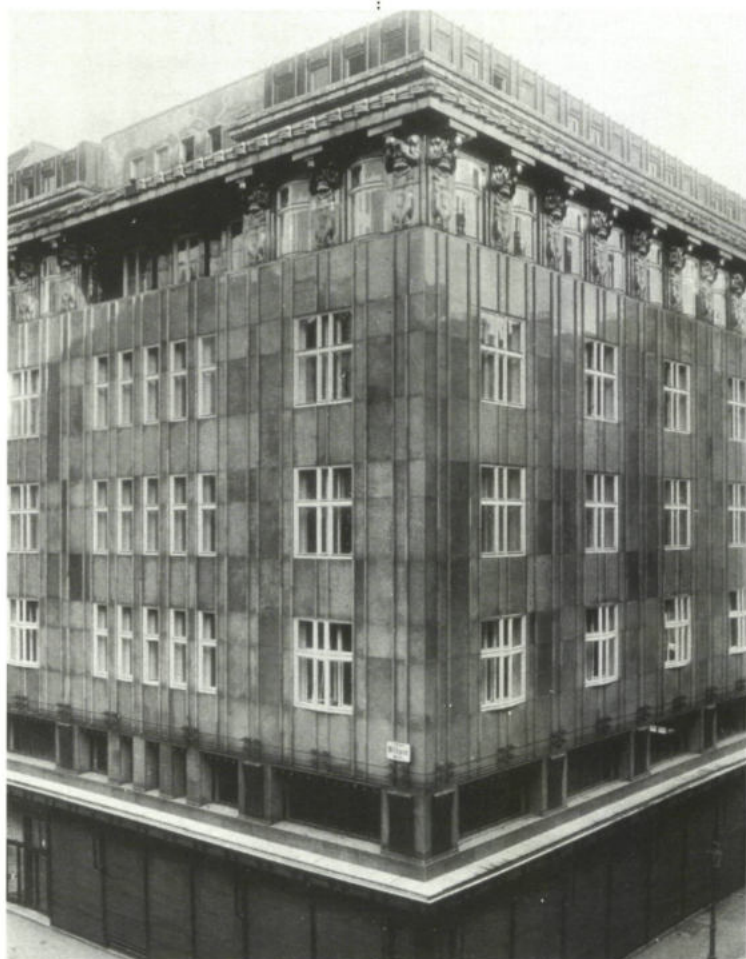
Matko Prelovšek, directeur van het Stedelijk Bureau voor Bouwwerken, laat hem hier vrijwel ongehinderd een moderne stad uitbouwen. In minder dan 20 jaar ontwerpt en realiseert Plečnik een resem openbare gebouwen, richt de belangrijkste stadsassen in, tekent een stadion, maakt ontwerpen voor kerken en herstructureert de bestaande, onverminderd nog zijn veelvuldige ontwerpen voor religieuze en profane objecten.

Zijn werk in Ljubljana (1930-1939), waar hij ook de oevers herinricht van de Ljubljanica met haar kaaien, bruggen, dammen, hallen, promenades, monumenten, trappen, straatlantaarns en statige bomenrijen, vormt een waar poëem. Kroon op het werk wordt de *Nationale universiteitsbibliotheek* (1936-1942), die door de aanwending van kostbare materialen en de verfijning van de details uitgroeit tot een uniek reliëfschrijn van de Sloveense cultuur.

In al zijn creaties maakt Plečnik gebruik van een gemoderniseerd repertoire van klassieke vormen, wat hem toelaat een tweevoudig doel te bereiken: de banden met het verleden aanhalen -en zijn voorliefde voor de plastische kunsten uit Renaissance en barok uit te drukken- zonder daarbij de concepten van de moderne architectuur aan te tasten.

Het communistisch regime verdringt hem naar een zijspoor, wat hem evenwel niet belet zijn werk verder te zetten. In 1956, één jaar voor zijn overlijden, bouwt hij voor Maarschalk Tito het *Paviljoen van Brioni*. Zijn privéwoning en verzamelingen in Ljubljana werden sindsdien opengesteld voor publiek. Sinds 1992 loopt over diens oeuvre een permanente tentoonstelling in het Architectuurmuseum van Ljubljana, in het kasteel van Fuzine.

*Zacherlhaus in Wenen,
1903-5
Architectuurmuseum,
Ljubljana*

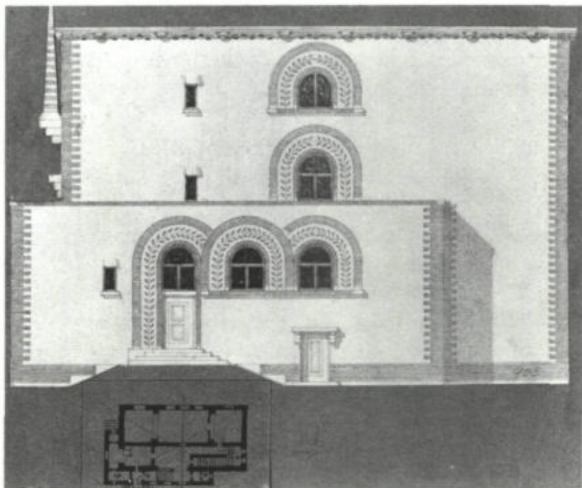
Jože Plečnik en de Praagse Burcht

In 1920 wordt Plečnik aangesteld tot architect van de burcht van Hradčany met opdracht hier de officiële residentie van het Staatshoofd onder te brengen. Tegelijk wordt hij gelast met de herinrichting van de zuidtuinen van de Praagse Burcht en van het presidentieel zomerverblijf in Láňy.

Het streven van de toenmalige Tsjechoslovaakse president naar duurzame contacten met het zuiden en de Slavische balkan speelt mee in die beslissing. De economische en culturele banden zijn overigens duidelijk: nogal wat Sloveense kunstenaars, wetenschapslui, ingenieurs en architecten hebben in Praag gestudeerd en gewerkt, daar waar Tsjechen en Moraviërs de omgekeerde weg hebben afgelegd, ondermeer naar Ljubljana.

Plečnik staat voor een zware opdracht: Sedert de 17de eeuw lag het centrum van het Keizerrijk in Wenen: de Burcht verkeert in erbarmelijke staat. Masaryk van zijn kant wil tegelijk de band aanhalen met het roemrijk verleden van de Burcht én deze omvormen tot een indrukwekkend signaal van de nieuwe republiek. Vrijwel alle architectuurstijlen zijn er vertegenwoordigd, wat Plečnik geenszins belet een nieuwe iconografie te introduceren, die herinnert aan de democratische tradities van de Oudheid. Gezien het gevoelige thema wordt elke ingreep nauwlettend opgevolgd. Zoals voorheen onder Karel IV en Rudolf II gebeurt elke wijziging in overleg met de familie Masaryk.

Villa Grassberger,
schets voor de gevel,
1908
Architectuurmuseum,
Ljubljana

Verbeteren en bescheiden tegelijk werkt Plečnik 15 jaar lang aan de herinrichting. Twee binnenplaatsen, een deel van het interieur van het *Nieuwe Paleis* en enkele historische tuinen - unieke voorbeelden van tuinarchitectuur uit deze eeuw - worden gerestaureerd. Elke wijziging die de historische context raakt wordt grondig voorbereid, beslissingen worden genomen in functie van de aard van het geheel, ter plaatse aangetroffen architectuurelementen worden herbruikt, vaak in een nieuwe context of met een andere functie.

Plečnik drukt evenwel zijn persoonlijke stempel op de herinrichtingen, net als in Láňy. Een geheel van antieke elementen onderstreept de belangrijke assen en punten en brengt de historische plaatsen voor het licht. Het zijn deze vormen, de kwalitatief hoogstaande materialen en Plečnik's typerende zorg voor het detail die tot op heden bewondering afdwingen.

Na het eerste enthousiasme wordt Plečnik's werk met de jaren het voorwerp van steeds scherpere kritiek. Zijn door Masaryk bestelde stedenbouwkundige studie voor de onmiddellijke omgeving van het areaal van de Burcht stuit op het onbegrip van deskundigen en publiek. Met de architecten van de Controlemcommissie van de Staat, die hem aanvankelijk hadden gesteund, komt het tot een open conflict. In 1935 neemt hij ontslag. Vrijwel tegelijk verdwijnen aldus de twee figuren zonder wie dit buitengewoon werk niet tot stand had kunnen komen: de verlichte architect én de verlichte politicus.

De tentoonstelling

De belangrijke Plečnik-tentoonstelling, tien jaar geleden in het Parijse *Centre Pompidou*, deed nadien nog verscheidene Europese hoofdsteden aan. De reële belangstelling van de Tsjechische architectuur- en kunstwereld voor zijn werk en alsmaar luider klinkende stemmen om diens werk in eer te herstellen stuitten evenwel op de stugheid van het communistisch regime, waar elke verwijzing naar de democratische staat en haar leider Masaryk uit den boze was.

Door de toenmalige officiële geschiedenis van de Tsjechische 20ste-eeuwse architectuur werd Plečnik genegeerd en ondergebracht in de nauwelijks bestudeerde neoklassieke stro-

mingen. Men negeerde hierbij zijn onbetwistbare invloed op de ontwikkeling van de Tsjechische architectuur en vermijde zijn naam te vermelden in het areaal van de Burcht en in Láňy, waar in de jaren '60 een reeks grove en ongelukkige ingrepen plaatsvonden, een aantal gebouwen zelfs werden gesloopt en het grootste deel van het meubilair spoorloos verdween.

Met president Vaclav Havel komt in 1989 de ommekeer. Een wederopbouwprogramma wordt uitgesteld, het areaal van de Burcht wordt opgesteld voor publiek, en op initiatief van de beheerders van de Praagse Burcht maakt het oeuvre van Plečnik er in 1996 eindelijk het voorwerp uit van een tentoonstelling.

De tentoonstelling in de *Fondation pour l'Architecture* brengt hiervan een ruime selectie, aangevuld met documenten uit de Weense periode van de architect, schetsen voor meubilair en objecten uit de privé-woning van ingenieur Matko Prelovšek en de Kamer voor koophandel. Een aanvullende tentoonstelling wordt gebracht in de lokalen van het Tsjechisch centrum in Brussel.

Marcel M. Celis

Jože Plečnik, een Sloveense architect in Praag. *Fondation pour l'Architecture*, Kluisstraat 55, 1050 Brussel.

☎ 32/2/649.02.59

Fax: 32/2/640.46.23

Dagelijks uitgezonderd op maandag. Van dinsdag tot vrijdag van 12u30 tot 19.00 uur, op zaterdag en zondag van 11.00 tot 19.00 uur.

In het Tsjechisch Centrum, Adolf Buyllaan 150, 1050 Brussel.

☎ 32/2/644.95.27

Fax: 32/2/639.14.99

Voordracht over het werk van Jože Plečnik door Damjan Prelovšek, kunsthistoricus en Ambassadeur van de Sloveense republiek in Tsjechië, op woensdag 14 oktober 1998, om 19.00 uur. Plaats nader te bepalen.

Bij de tentoonstelling hoort de belangrijke monografie Jože Plečnik - *An Architect of Prague Castle*, Prague Castle Administration, 1997, 663 pp., Engelse tekst, 3.600,-bf.

"Pour les uns la Commission royale des Monuments est un collège composé de gens -ceux qui sont, se croient ou se disent plus jeunes, les appellent de vieux bonzes- qui prétendent avoir le monopole de la vérité artistique, qui veulent imposer leur manière de voir aux malheureux artistes dont les oeuvres doivent être soumises à leur appréciation, qui essaient de le faire et parfois, hélas! y réussissent, de telle sorte que si on les laissait libres, aucun progrès ne serait possible dans le domaine ou elle exerce sa déplorable autorité.

Pour d'autres, au contraire, la Commission pratique une déplorable politique d'indifférence. Elle laisse tout faire, elle laisse tout passer. Voyez les horreurs que son visa facile, indulgent à l'excès, a consacrées. C'est elle qui est responsable du désordre ou de l'anarchie qui règne dans le monde de l'architecture belge. Elle est sans doctrine, sans compétence, sans mérite, c'est certain, mais surtout sans aucune utilité.

Ces accusations, sous leur forme brutale, se contredisent et se détruisent mais, par là-même, elles montrent quels sont les écueils que la Commission doit éviter, ce à quoi elle réussit d'ailleurs."

Voor de enen is de Koninklijke Commissie voor Monumenten een college van lieden -de jongeren en zij die dit menen of voorhouden te zijn noemen hen oude bonzen- die beweren het monopolie in pacht te hebben van de artistieke waarheid, die hun zienswijze willen opleggen aan de ongelukkige kunstenaars wier werken aan hun waardering moeten worden voorgelegd, die dit proberen te bereiken en er, helaas! ook soms in slagen, dermate dat indien men hen vrij zou laten handelen, niet de minste vooruitgang mogelijk zou zijn op het domein waar zij haar erbarmelijke bevoegdheid uitoefent.

Voor anderen, daarentegen, legt de Commissie een jammerlijke onverschilligheid aan de dag. Zij laat alles be- gaan, keurt alles goed. Kijk maar naar de afschuwelijke dingen die haar soepel, overmatig inschikkelijk visum, heeft gewettigd.

Zij is het die verantwoordelijk is voor de wanorde of de anarchie in de Belgische architectuurwereld. Zij heeft noch doctrine, noch bekwaamheid of verdienste, dit staat vast, maar bovenal niet het minste nut.

Die beschuldigingen, in hun brutale vorm, spreken zichzelf tegen en neutraliseren elkaar, maar tegelijk tonen ze aan welke klippen de Commissie dient te omzeilen, taak waar ze overigens in slaagt.

KLEUREN IN DE UNITASWIJK (1923/1932-1998)

MIMI DEBRUYN

Een zeldzaam
tuinpoortje.
Unitaslaan 39
(foto O. Pauwels)

*klonten cement
houden de dakpannen vast
en ook wat huislook*

een haiku van Marianne Kiauta-Brink
(uit: Tule voor de Berberis, Bilthoven 1993)

In het *M & L* nummer van september 1982 werd door Channah Bentein en Herman Stynen uitvoerig aandacht besteed aan de bouw van de Unitaswijk te Deurne door architect Eduard Van Steenberghe. De wijk werd op 27 oktober 1982 als stadsgezicht beschermd.

Noch de studie die voorafging aan de bescherming, noch de bescherming zelf hebben de bewoners ervan kunnen overtuigen dat de goed bedoelde verwijdering van een origineel detail of van de originele afwerking, geen verbetering inhoudt, maar een verslechtering. Elke 'verbetering' die niet overeenkomstig het origineel uitgevoerd wordt, leidt immers tot een verlies van authenticiteit. Hierdoor vermindert niet alleen de bouwhistorische waarde van de betrokken woning, op termijn is de architecturale eenheid van de wijk in haar geheel zoek.

De stelselmatige afbouw van het oorspronkelijke aanzicht van deze wijk is dan ook niet zozeer het resultaat van enkele grote ingrepen, dan wel van een hele serie ogenschijnlijk kleine ingrepen: hoe meer bewoners de originele raamindeling verwijderden en meenden te moeten vervangen door een nieuwe raamindeling zonder glasroeden, des te sneller de architecturale eenheid, waaraan deze wijk precies haar belang ontleende, teloor ging.

Toch was iedere wijkbewoner goed geïnformeerd over het preciese aanzicht van deze woningen: de studie Bentein bood immers een nagenoeg volledig overzicht van de verschillende typewoningen en het daarbij horende schrijnwerk van ramen, deuren, luikjes en van het poortje (1). Bovendien hebben alle bewoners in 1990 een verklaring ondertekend, waarin het toenmalige aanzicht van de voor- en de achterzijde van hun woning precies genoteerd en gedocumenteerd werd. Niemand was dus onwetend.

Alleen over de oorspronkelijke kleuren van de gevels en het schrijnwerk bestond onzekerheid. Omdat deze wijk precies bekend stond om haar kleurrijk aanzicht, was het belangrijk dit aspect te onderzoeken. Vandaar deze studie, die in de zomer en het najaar van 1997 werd uitgevoerd in opdracht van de

Afdeling Monumenten en Landschappen.

Het is de bedoeling om aan de hand van deze bijkomende informatie een realistisch programma uit te werken waardoor deze wijk haar aantrekkelijk kleurrijk karakter van weleer terugkrijgt. Hiervoor is zowel de medewerking van de bewoners als van de Gemeente hard nodig.

ONDERZOEKSTERREIN

Dit richtte zich vooral op de oorspronkelijke kleurstelling van de bepleistering en het schrijnwerk van de gevels van deze 199 woningen. De inkleuring van de paramentsteen en het voegwerk werden eveneens onderzocht. Tot de Tweede Wereldoorlog veranderden de oorspronkelijke kleurencombinaties eerder in geringe mate. Eduard Léonard, bezieler van de Unitaskoperscoöperatief, kon tot 1950 vermijden dat de bewoners hun individuele smaak volgden. Van dan af liep het met de oorspronkelijke kleurstelling en bepleistering geleidelijk aan hoe langer hoe meer uit de hand. De grote aanval op dit stedelijk gezicht vond echter plaats nadat deze wijk beschermd was! Niet zozeer de kleuren, dan wel de typische indeling van het schrijnwerk van de ramen vielen 'en masse' op het slagveld van de dubbele beglazing.

De overdracht van de huurwoningen van de Unitasmaatschappij naar de "Deurnese Moderne Woning" betekende meteen het einde van het oorspronkelijke aanzicht van een flink aantal woningen. Niettegenstaande deze wijk

in 1972 als stedelijk gezicht beschermd werden, bestond deze maatschappij het om in 1988 de originele kozijnen van zo'n 40-tal woningen van de ene op de andere dag door dubbele beglazing in PVC schrijnwerk te vervangen

zonder daarbij rekening te houden met de originele roede-indeling van het oorspronkelijke schrijnwerk. Oude Donkiaan 99-105 (1970: foto Monumenten en Landschappen, 1998: foto O. Pauwels)

De oorspronkelijke bepleistering in de dwarsstraten heeft een iets fijnere en meer regelmatige structuur, met een vaak uitgesproken druifeffect. Ch. Philipslaan 4-2 (foto O. Pauwels)

1 2 3 4

1 - 2 De oudste bepleistering in de Unitaslaan is ook de meest onregelmatig uitgevoerde, waardoor het contrast met de naburige hedendaagse bepleistering des te meer opvalt. Unitaslaan 37-39 en 35-37 (foto's O. Pauwels)

3 - 4 De originele bepleistering in de Oude Donkiaan is het fijnst en vertoont een eerder korrelig effect, dat na een tiental overschilderingen grotendeels is dichtgeslibd. Oude Donkiaan 29 en 27 (foto's O. Pauwels)

ONDERZOEKSMETHODEN

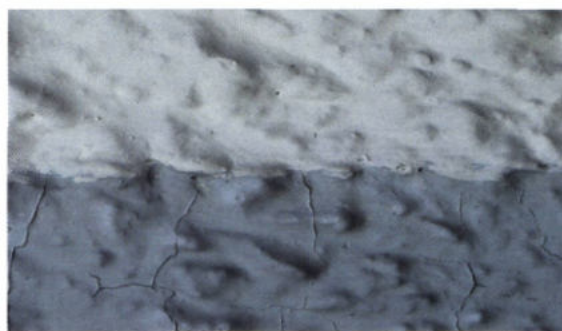
In de mate dat de oorspronkelijke bepleistering behouden bleef, kon het aflezen van een eenvoudige staalname het antwoord op de achtereenvolgende kleurlagen geven (2). In de mate dat de originele bepleistering vervangen was door een nieuwe bezetting, dienden andere bronnen te worden geraadpleegd. Dat gold ook voor het schrijnwerk - waarvan op een enkele uitzondering na - alle oorspronkelijke verflagen in de loop van de tijd verdwenen waren (3).

Omdat archivalische bronnen geen details over het kleurgebruik gaven - wel over het materiaal en de werkwijze - vormden de mondelinge aanwijzingen van de oudste bewoners de beste informatiebron (4). De toetsing van deze gegevens aan elkaar, aan een aantal zwart-wit foto's (5) - die geen inzicht in de kleur maar wel in de contrastwerking geven - en aan de vergelijkende resultaten van het materieel onderzoek, vormden de hoofdbestanddelen waarmee deze puzzel in elkaar werd gezet.

OVERZICHT VAN DE HUIDIGE BEPLEISTERING

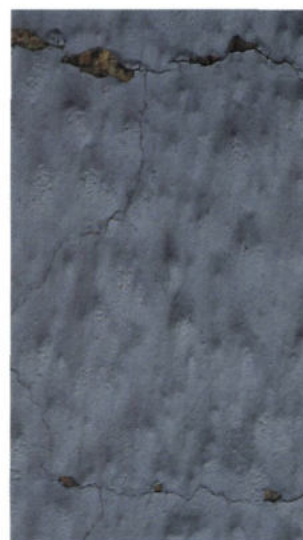
Deze tuinwijk werd in drie fasen gebouwd, door twee verschillende aannemers: de eerste bouwphase werd door Wastiau uitgevoerd, de twee laatste door Moons.

De eerste fase omvatte 107 woningen in de Unitaslaan, het Adelbert Kenisplein, het Eksterlaar en de Drakenhoflaan. De bepleistering van deze woningen is het minst goed bewaard (slechts 31% op 107 woningen). De tweede fase omvatte 36 woningen in

de dwarsstraten, de Charles Philipslaan (voormalige Elfenstraat), de Heirmanstraat en het zuidelijk gedeelte van de Oude Donkiaan. De oorspronkelijke bepleistering is hier in 36% van de woningen behouden, tegenover in 86% van de woningen in de Oude Donkiaan - de laatste bouwphase met 56 woningen (6).

Of de kwaliteit van de eerste - de meest kalkrijke mortel - heeft moeten onderdoen voor de kwaliteit van de meer cementrijke mortels van de tweede en vooral de derde bouwphase, is niet zonder meer vast te stellen (7). De omstandigheden waarin deze woningen gebouwd werden, waren verre van optimaal. Het ging erom de meest dringende woningnood op te lossen in een periode waarin er een schrijnend tekort was aan goede traditionele bouwmaterialen, en waarin anderzijds geëxperimenteerd werd met nieuwe bouwmaterialen, niet in het minst nieuwe cementen. Omdat het in deze drie bouwfasen om bastaardmortels gaat, waarbij noch zuivere kalkmortels, noch zuivere cementmortels werden gebruikt, is het moeilijk uit te maken waarom de cohesie van de cementmortel van de derde bouwphase zoveel beter is dan

"Tirols rotswerk" - zoals Van Steenberghe het zich voorstelde in 1951/52 en zoals men het toen niet meer kon aanbrengen - is ook nu nog zeer gebruikelijk als gevelbepleistering in Beieren en Oostenrijk. De huidige werkwijze verschilt niet van de vroegere: daarbij wordt de mortel met de troffel op de muur geworpen, omdat de specie te dik is om machinaal verwerkt te worden. München-Forstenried: Forstenrieder Allee 194 (foto M. Debruyne)

die van de twee eerste mortels. Omdat een zogezegde kalkmortel relatief weinig zuivere kalk bevatte en een zogezegde cementmortel weinig 'harde' cement, zou men de verklaring kunnen zoeken in de onzuivere samenstelling van hun hydraulische bindmiddelen. De laboratoriumanalyses die hierop het antwoord hadden kunnen geven, zijn echter niet uitgevoerd geworden omwille van de complexiteit van deze onderzoeken.

LASTENBOEK EN UITVOERING

Hoewel slechts de twee laatste lastenboeken terug te vinden zijn, is de kans groot dat het onvindbare eerste lastenboek identiek is aan de twee laatste. Hierin blijken de voorschriften voor het materiaalgebruik en de uitvoeringswijze van de bepleistering meer dan vatbaar voor interpretatie door de aannemer: *"De buitengevels (voor- en achtergevels) van op het parementwerk tot onder de dakgoot, te bezetten met zandmortel <sic> of cementmortel als 'rotswerk' te behandelen en met den borstel uit te voeren"* (8). De bepleistering van de twee eerste bouwfases vertoont een ruwe structuur (rotswerk), die van de laatste bouwfase is daarentegen veel minder 'rotsachtig', eerder 'korrelachtig'. Waar de eerste bepleistering zeer dik en tweelagig is, nog haar en stro als versteviging bevat, en veel meer kalk dan cement, is de tweede bepleistering eenlagig, zonder haar of stro, maar met iets minder kalk en iets meer cement. De derde bepleistering is de dunste, met twee lagen van nagenoeg uitsluitend cement.

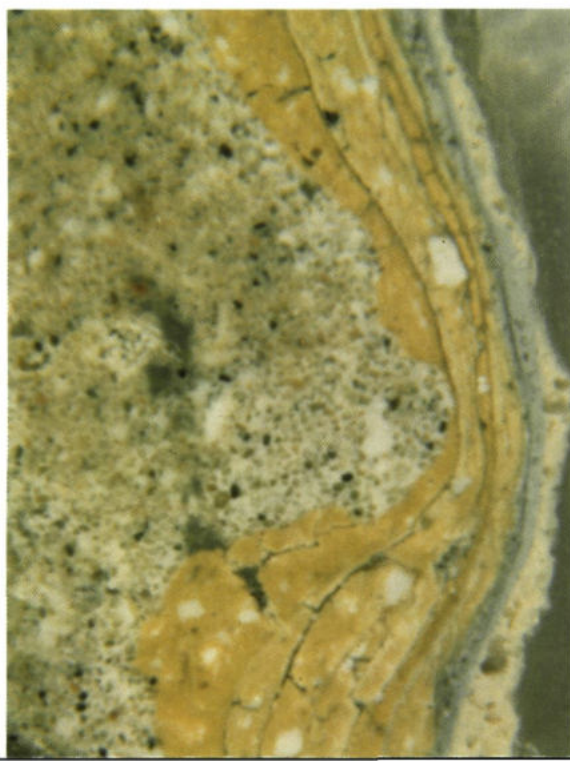
De samenstelling van de zandmortel werd niet gespecificeerd in het lastenboek. Die van de cementmortel wel - tenminste in zoverre deze samenviel met de voegspecie, maar dat is vrij onwaarschijnlijk. Door deze vaagheid van het lastenboek konden de aannemers de samenstelling van de bepleistering zelf bepalen. Ook het aantal lagen was niet nader gespecificeerd.

BEPLEISTERINGSTECHNIEK

Eén van de bewoners die als tienjarig kind de bepleistering van de tweede bouwfase bijwoonde, beschreef de onorthodoxe werkwijze bij de uitvoering (9). Zo namen de bezetters eerst een flinke teug water in de mond, spuugden het dan op de muur, om er vervolgens een schep mortelspecie tegen aan te kwakken! Tenslotte smeerden ze het goedje uit met een korte ijzeren borstel, die ze eerst goed nat maakten. Door dit uitstrijken zwakten de contouren van de 'worpen' af, waardoor een meer aaneengesloten geheel ontstond - een techniek die in het Duits bekend staat onder de benaming *"verwaschener Kellenstrichputz"* (10).

Uit het materiële onderzoek blijkt dat de bepleistering van de tweede bouwfase in één laag werd uitgevoerd, maar die van de eerste en de derde bouwfase in twee lagen. Waarschijnlijk waren het telkens andere ploegen stucadoors, die hun eigen techniek en werkwijze toepasten. De eerste bouwfase was immers geëindigd in een proces tussen de aannemer en de bouwheer, zodat het weinig waarschijnlijk is dat de tweede aannemer met dezelfde ploeg bezetters aan de slag is gegaan (11). Vandaar het onderscheid zowel in samenstelling als in uitvoeringswijze van de bepleistering.

Uitvergroete dwarsdoorsnede van een bepleisteringsknobbel, waarvan de textuur door 4 opeenvolgende kalklagen en 2 andere verflagen nagenoeg volledig is dichtgeslibd. Unitaslaan 15 (foto Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege, München)

1. eerste bouwphase: Unitaslaan 15
3. derde bouwphase: Oude Donklaan 69

2. tweede bouwphase: Ch. Philipslaan 6 en 7
4. Villa Marstboom, Hove

zowel in de onder- als in de bovenlaag, om een hechte chemische verbinding tot stand te brengen tussen beide lagen (waarbij de toplaag minder dik is dan bij de eerste techniek met de borsteluitstrijk, die geen korrelige maar een eerder gladde golvende structuur vertoont).

EVOLUTIE VAN DE BEPLEISTERING

Dat onderscheid laat zich ook aflezen aan de structuur van de drie verschillende bepleisteringen. Bij de eerste bezetting vertoont het 'rotswerk' een sterk 'verhoogd reliëf', waardoor er zeer grote intervallen zijn tussen de holle of uitspringende en de bolle of diepergelegen zones van de toplaag: het 'hoogte- of diepteverschil' kan tot 10 à 12 mm, in sommige gevallen tot 15 mm oplopen. In de tweede bouwphase is deze structuur over het algemeen minder geprononceerd met verschillen van hooguit 5 à 6 mm. Daardoor zijn de 'golven' tussen de hoge en de lage zones korter en geven ze een iets 'nerveuzer' effect dan de eerste bezetting.

In het derde geval daarentegen werd de toplaag waarschijnlijk met een borstel 'gespat'. Hier gaat het om de zogenaamde "*Besenspritzputz*" (12). De intervallen in de pleisterstructuur lopen hooguit enkele mm op, van golven is er nog nauwelijks sprake, eerder van een grofkorrelige structuur. Deze techniek werd na de oorlog ook uitgevoerd door de mortel met een spatmolentje op de muur te 'spritsen'. Omdat het lastenboek echter "*met de borstel uit te voeren*" voorschrijft, is het waarschijnlijker dat een andere werkwijze werd gevolgd, waarbij gebruik werd gemaakt van een meer vloeibare mortel dan bij de "*Kellenstrichputz*". Daarbij werd de borstel eerst in de mortel gedoopt, de overtollige mortel van de borstel geschud en vervolgens zo voor de muur 'afgeklopt' dat, de muur vol werd 'gesprits' door het afkloppen van de borstel op een hoekig of afgerond stuk hout. Om een egale homogene spritslaag te bekomen werd deze handeling enkele malen herhaald. Zo kon de mortel niet uitlopen, terwijl toch een zeer dunne mortellaag gelijkmatig over de muur werd verspreid. Bij deze techniek werd verhoudingsgewijs meer cement aan de mortel toegevoegd,

De bepleisteringen die in de loop van de voorbije 60 jaar ter vervanging werden aangebracht, waren niet noodzakelijkerwijze van hogere kwaliteit. Bij de verbouwing van één van de twee winkels in 1952, bekloeg Van Steenberghe - die de veranderingswerken leidde en die kort daarna overleed - zich in een brief aan Léonard, "*dat de buitenbepleistering van het veranderd gedeelte zeer slordig is uitgevoerd en niet kan aangenomen worden. Gelieve hierbij een kopie te vinden van de kennisgeving aan de aanne-mer Moons*" (13).

Het gebruik van steeds 'harder' cement, van andere bepleisteringsmaterialen en van andere uitvoeringswijzen, hebben er uiteindelijk toe geleid, dat het geheel een amalgaam van 60 jaar bepleisteringsgeschiedenis en -technieken is geworden.

OORSPRONKELIJKE KLEUR VAN DE BEPLEISTERING

Het lastenboek schreef voor dat op de oorspronkelijke bezetting een kalklaag diende aangebracht - nat in nat - zodat een hechte chemische binding ontstond tussen de bovenste pleisterlaag en de eerste kalklaag: "*al de gevels te kalken met gekleurde Naamse kalk in 2 lagen. De eerste laag vooraleer de bezetting geheel verhard is. Het kleuren van de kalk zal voor elke groep aangeduid worden door den bouwmeester. Van rotswerk en kalklaag zullen stalen gezet en getoond worden. Naamsche afgegoten kalk te gebruiken*" (14).

Stalen van de oorspronkelijke afwerkingslagen op verschillende plaatsen genomen in de wijk, tonen aan dat het niet steeds om twee eerste lagen gaat.

Drie aanzichten van dezelfde woongroep vanuit verschillende hoeken gezien, te dateren rond 1925, 1928 en 1998. Ook hier valt op dat de kleurencombinaties van het houtwerk tussen 1925 en 1928 behoorlijk veranderden. Wanneer in 1925 alle woningen nog éénzelfde kleurencombinatie volgden, was dit niet meer het geval in 1928. De linkse hoekwoning en de daarbij aansluitende woning (onder hetzelfde dak) heeft nagenoeg zeker

donkergroen-crème schrijnwerk. De luikjes van de volgende woning vertonen daarentegen een zeer ongevoond diagonaalpatroon, terwijl het schrijnwerk van de overige woningen vermoedelijk in een rood-zwart en/of groen-zwart combinatie gezet zijn. Unitaslaan 31-43 (1925: Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven, Antwerpen, 1928: Architectuurarchief van de provincie Antwerpen, 1998: foto O. Pauwels)

'Une réalisation pittoresque d'une coopérative de locataires.

Le groupe date de l'origine de la Société Nationale, mais il a conservé sa fraîcheur romantique. De nombreuses maisons ont été vendues, mais les acheteurs n'ont pas toujours respecté l'unité de l'ensemble'.

(1950: Nationale Maatschappij voor Goedkope woningen)

Labo-analyse wijst in één bepaald geval bovendien op de aanwezigheid van een minuscule laagje vervuiling op de eerste afwerkingslaag, wat betekent dat er een bepaalde tijd verstreken is tussen de eerste en de tweede afwerkingslaag (15). In dit geval gaat het om een vrij dikke okerkleurige 'kaleilaag' van meer dan 1 mm dik, die bovendien van kleur verschilt van de tweede laag. Zo'n dikke eerste afwerkingslaag komt alleen voor in de eerste en de tweede bouwphase, niet meer tijdens de laatste bouwphase. In deze laatste fase is de eerste afwerkingslaag zo dun, dat het niet anders kan, dan dat minstens twee afwerkingslagen kort na elkaar werden aangebracht. Ook de resultaten van het labo-onderzoek wijzen hierop, omdat in dit geval de twee eerste afwerkingslagen eenzelfde crèmekleurige tint vertonen.

Het ligt voor de hand dat de woningen per groep gekalkt werden. Toch is de variatie in kleur beperkt. Wit was de dominerende kleur in de zuidelijke groep: de Unitaslaan tot aan de Charles Philipslaan en het zuidelijke deel van de Oude Donkiaan tot aan de Heirmanstraat (16). Een crèmekleur overheerste in de dwarsstraten (de Heirmanstraat, de Charles Philipslaan, het Adelbert Kenisplein, het Eksterlaar), het noordelijke deel van de Oude Donkiaan en de Unitaslaan. Het lijkt erop dat oorspronkelijk slechts één kleinere woongroep in de Unitaslaan een echte okerkleur had.

Heel wat eigenaars lieten hun woning jaarlijks kalken door een klusjesman, die een hele groep woningen naast elkaar uitvoerde - wat de kans op een egale kleurtint per woongroep verhoogde. Het gebeurde dat de eigenaar naast okerpigment en zout om de kleur te fixeren, ook thee aan de klusjesman bezorgde - om de kleur te versterken (17).

Bovendien mochten de bewoners in principe geen wijzigingen aanbrengen aan het esthetisch aanzicht van hun woning: bij de koopakte was immers een clause gevoegd die stelde dat de "Maatschappij verkoopster" te allen tijde het recht had toezicht uit te oefenen op het correcte gebruik van de eigendom. Hieronder was ook het behoud van de kleuren van de gevel en het schrijnwerk verstaan. Zolang men echter in groep besliste om 'wit' door 'crème' of 'oker' te vervangen, was er geen probleem voor de maatschappij: "Tot heden werden bij herschildering meestal de oorspronkelijke kleuren behouden of werd er bij groepen over een gekomen anders te schilderen. Dit is de goede weg. Maar zal hij steeds bewandeld worden, als er geen middel bestaat een zachte dwang uit te oefenen? Het is een feit, dat een moedwillige de macht in handen heeft, de eenheid van uitzicht van een bouwblok te breken. En nochtans ligt in het behoud van die eenheid, het behoud van het geheel. Er wordt echter met alle middelen geijverd om die gezonde opvattingen te doen zegevieren" (18).

FOTO-ONDERZOEK VAN DE BEPLEISTERING

Een twintigtal foto's werd genomen van de bouw en de afwerking van deze woningen. Minstens zo informatief is een 10-delige fotoserie uit 1928 die nog vóór het begin van de laatste bouwphase uitgegeven werd. Hierop kan men in beperkte mate een verschil in contrastwerking vaststellen enerzijds van woongroepen - onder meer van 'crème' en 'oker' in de Unitaslaan -, anderzijds van enkele individuele woningen, waarvan de kleurtint afwijkt van de groep woningen waartoe zij behoren. In ditzelfde jaar uitte de voorzitter van de maatschappij dan ook zijn ongerustheid over deze gang van zaken, naast zijn onzekerheid hoe hij deze evolutie in de hand kon houden (19).

Eerst twintig jaar later - in 1949 - werd tijdens een proces voor de Kamer van het Hof van Beroep te Brussel op basis van art. 9 en 11 van de clause van de koopakte beslist:

"... art. 11: ... Het is de koper voor altijd verboden het schrijnwerk, dit wil zeggen deuren, vensters, kroonlijsten, vensterblinden en alle geschilderde

Hoewel de gevels per woonblok in 1925 in één en dezelfde tint gekalkt werden, waren er in 1928 reeds opmerkelijke kleurafwijkingen. Zo is de kleur van het rechtse hoekhuis aanzienlijk donkerder getint dan de rest van het woonblok, dat vermoedelijk wit herkalkt werd. Unitaslaan 117-129 (1928: Architectuur-archief van de provincie Antwerpen)

vlakken aan de voor-, achter- of zijgevels van het huis anders dan in de door den bouwmeester van "Unitas Tuinwijk" aangegeven kleuren te schilderen, zo ook van de muren derzelfde gevels anders te schilderen dan in de kleuren door dezelfde bouwmeester aangeduid. Het is insgelijks verboden in de voortuintjes afsluitingen op de scheilijn tussen de eigendommen aan te brengen, de afsluitingen van de voortuintjes te wijzigen in zijn tekening, bouw of samenstelling, het poortje dat er in staat te verplaatsen, te vervangen of te schilderen anders dan in de voornoemde bouwmeester aangegeven kleuren. Er wordt uitdrukkelijk vastgesteld, dat de voortuintjes slecht voor aanplantingen van bloemen of planten mogen worden gebruikt en geen bogen of andere decoratieve motieven mogen worden geplaatst. Aanleg en architectuur van "Unitas Tuinwijk" alsook de kleuren der schildering en de materialen door de bouwmeester gebruikt, vormen uit de aard der zaak een dubbele esthetische dienstbaarheid, die onaangeroerd moet blijven ingevolge van het principe der bescherming van landschappen en kunstwerken en in naam van het algemeen belang" (20).

KLEUREVOLUTIE VAN DE BEPLEISTERING

Toch is het niet zo dat van dan af iedereen teruggreep naar de oorspronkelijke drie-eenheid wit-crème-okker. Het lijkt erop dat een soort 'modus vivendi' werd aanvaard, waardoor dit gamma kon uitgebreid worden met oud-roze en pastelgroen in combinatie met bepaalde kleuren voor het schrijnwerk (21).

Verscheidene bewoners verwezen naar dit gebruik waarbij twee tot vier woningen - naargelang zij onder één deel van hetzelfde dak gehuisvest waren, gebon-

den waren aan een gezamenlijk kleurenpalet. Om beurt mocht één van de eigenaars zijn keuze maken uit het voorgestelde kleurengamma.

Toen de bewoners tenslotte in de loop van de jaren zestig Duitsland en Italië links lieten liggen en naar Griekenland op reis gingen, brachten zij als vakantiesouvenir pastelblauwe gevelkleuren mee (22).

Het werd de laatste tint van het naoorlogse kleurengamma.

In de loop van de jaren '70 werden hoe langer hoe vaker synthetische verven gebruikt, met als resultaat: het afbladderen van de verf en het loskomen van de pleisterlaag.

Toen in 1971 de Unitas Tuinwijk s.m. werd overgedragen aan de Deurnese Moderne Woning werden de meer dan 40 resterende huurwoningen in een vaal grijs gezet - een kleur die nu nog steeds het aanzicht van de Oude Donklaan domineert.

OORSPRONKELIJKE KLEUREN VAN HET SCHRIJNWERK

Omdat het materieel onderzoek van het houtwerk geen informatie over de beginsituatie opleverde, waren de mondelinge getuigenissen van de oudste bewoners des te belangrijker (23). Zo bleek dat de meest voorkomende kleurencombinaties donkergroen-crème en zwart-rood waren, maar dat zwartgroen en donkerblauw-lichtblauw of donkerblauw-wit eveneens veel gebruikt werden. Blauw kwam het meest voor in het zuidelijke deel van de Unitaslaan en de Oude Donklaan: omdat de eerste kleurlaag op de bepleistering in dit gedeelte van de wijk wit was, ligt dit ook voor de hand.

De meningen zijn verdeeld in hoeverre de bewoners-eigenaars hun kleurencombinatie zelf konden kiezen, dan wel gebonden waren aan een opgelegde kleurencombinatie.

Ook in dit geval is het lastenboek bijzonder karig met gegevens: "Al het schrijnwerk in Noords rood greinhout van beste hoedanigheid ... Al het schrijnwerk binnen en buiten, dakboordsel met fond, ... in twee lagen na vooreerst te zijn gegrondverfd. De laatste laag in drie volle kleuren naar keus van den bouwmeester. De verf van beste seruis en lijnolie, zonder vreemde bestanddelen" (24).

Hieruit zou men kunnen besluiten dat de bewoners slechts uit drie basiskleuren konden kiezen: groen, rood en blauw, waarbij zwart en crème als nevenkleuren werden aangezien. Deze kleuren benaderen immers het dichtst de tinten die de bewoners aangeven: donkergroen + crème, felgroen + zwart, felrood + zwart, donkerblauw + wit of lichtblauw.

FOTO-ONDERZOEK VAN HET SCHRIJNWERK

Een vergelijking van de foto's uit 1925 - toen aan de noordzijde van het Adelbert Kenisplein nog geen riolering of bestrating was aangelegd - en de foto's uit 1928 - toen het gedenkteken voor Adelbert Kenis in 1928 werd ingehuldigd - toont aan dat de bewoners vrij snel van kleur wisselden (25). De aanvankelijke donkergroen-crème combinatie werd onmiddellijk veranderd in zwart-rood of zwart-groen. En hoewel donkergroen niet beantwoordt aan één der drie "volle kleuren" van het lastenboek, stond het schrijnwerk van een flink aantal woningen in donkergroen-crème.

Vaststaat dat het steeds om twee kleuren ging, waarbij de donkere tint de opvallende delen van de luiken en de deuren kleurde, en de lichte tint de onderliggende delen, zoals de invulling van de luiken en de glasroeden van de ramen. Deze regeling gold voor de deuren van de eerste en de tweede bouwphase, maar niet voor die van de derde fase, omdat er bij deze deuren in plaats van houten stijltjes een ijzeren rooster voor het raam zat: hier werd de deur volledig donker en het rooster licht gekleurd. Een enkele deur in de Oude Donkiaan vertoont vandaag nog deze kleurindeling. Van het eerste type zijn er nog meerdere voorbeelden terug te vinden.

De kroonlijst van het dak was steeds in de donkere tint, die van de erkers aanvankelijk licht, later in vele gevallen donker.

Donker waren ook de raamkaders, licht de al of niet opendraaiende vleugels en de glasroeden. Het lijkt er echter op dat soms alleen de mastiek in de lichte tint werd gezet en alle andere schrijnwerk - ook de glas-

roeden in de donkere tint. Sommige bewoners accentueerden dan weer de vier kleine pivoterende raampjes van het centrale traplicht door alleen deze licht te schilderen en de rest van de raamindeling donker uit te voeren. Alleen in de eerste bouwphase zijn deze raampjes van hout en pivoterend; in de tweede en de derde bouwphase zijn deze vervangen door opendraaiende raampjes in ijzer.

De poortjes waren aanvankelijk allemaal licht geschilderd. Gaandeweg volgden ze de kleurcombinaties van de rest van het schrijnwerk. De oorspronkelijke sponning die vermoedelijk van hout was, werd aanvankelijk meegeschilderd. Nadat deze vervangen was door een sponning in beton, bleven een aantal bewoners de sponning schilderen - wat minder vanzelfsprekend was, omdat de rest van de betonnen omheining niet geschilderd werd.

Tenslotte werd de houten voorzijde van de dakkapellen in de Oude Donkiaan in de kleur van de gevel geschilderd, terwijl het kleine raampje in de dakkapel de kleuren van het schrijnwerk volgde.

KLEUREVOLUTIE VAN HET SCHRIJNWERK

Van de 56 huizen in de Oude Donkiaan werden er 41 verhuurd, omdat deze woningen in volle economische crisis te duur verkocht moesten worden. Telt men daarbij de twee winkels in de Unitaslaan, dan stond de Unitasmaatschappij in voor het onderhoud van zo'n 43 van de 199 gevels.

Waarschijnlijk werd het schrijnwerk van de gehuurde woningen in de Oude Donkiaan nog vóór de oorlog in bruinrood-bordeaux met crème geschilderd (26).

De woonblokken waren meestal van elkaar gescheiden door het in- of uitspringen van de gevel: door een lichte knik in de gevellijn werd een eentonige rooilijn vermeden. Uit deze opname van 1925 of iets later, blijkt dat er van bij de aanvang verschil-

lende kleurencombinaties voor het schrijnwerk in gebruik waren, wat overeenstemt met de mondelinge overlevering van de vroegste bewoners. Terwijl in het noordelijke deel van de wijk oorspronkelijk vooral donkergroen-crème gebruikt werd in de

meestal crèmekleurige gevels, werd in het zuidelijke deel van de wijk vaak een combinatie van rood of groen met zwart gebruikt in de oorspronkelijk witgekalkte gevels. Unitaslaan 75-87 (1925: Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven, Antwerpen)

Woningtype 1: een
7 m breed rijhuis
met twee erkers
onder een half
pyramide- en een
half mansardedak.
Unitaslaan 69
(foto O. Pauwels)

Zij-aanzicht van een woonblok waartegen een garage werd aangebouwd. Niet overal werd een boomaanplanting even geslaagd uitgevoerd. Hoewel er in principe geen bomen in deze voortuintjes thuis horen - evenmin als geplavuisde pleintjes - is deze begroeiing aanvaardbaar, omdat ze het gevelaanzicht vrij laat terwijl ze een eerder ongelukkige aanbouw verbergt. Oude Donkiaan 43 (na 1930: Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven, Antwerpen, 1998: foto O. Pauwels)

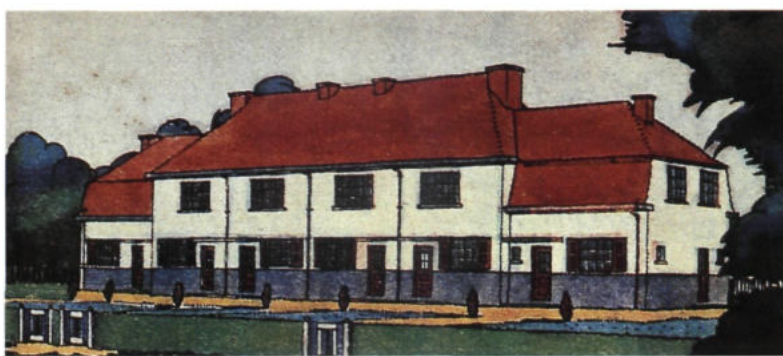

In dit geval is het de voorzitter zelf geweest die de kleuren van het oorspronkelijke houtwerk heeft gewijzigd. Toch is het zo goed als zeker dat hij dit in overleg met de architect heeft gedaan, die tot aan zijn dood in 1952 nauw betrokken is gebleven bij deze tuinwijk - onder meer bij de verbouwing van één van de twee winkels kort voor zijn overlijden. Ook hier zijn de meningen verdeeld: sommige bewoners beklemtonen de vrijheid die ze hadden om een bepaalde kleurencombinatie toe te passen, anderen beklemtonen precies de hen opgelegde verplichting om een bepaalde kleurencombinatie aan te houden. Tenslotte werd door de voorzitter zeker vanaf de jaren '50 een bepaalde regeling ingevoerd waarbij het aantal keuzemogelijkheden beperkt bleef in combinatie met de kleur van de bepleistering. Het ging om een bepleistering in oker of crème in combinatie met schrijnwerk in rood + zwart, donkergroen + crème of bordeaux + crème. De uitbreiding van de bepleistering met pastelroze of pastelgroen diende respectievelijk gecombineerd met bordeaux + crème en donkergroen + crème. Blauw + wit schrijnwerk werd tenslotte aan de pastelblauwe bepleistering gekoppeld (27).

SAMENLEVINGSMODEL

Vaststaat dat het de bedoeling was deze kleurencombinaties aan groepen van woningen te koppelen (28). Het idee 'woongroep' was essentieel om de leefbaarheid van een dergelijke wijk te garanderen. Alleen beheerste verscheidenheid kon leiden tot het doorbreken van de monotonie van 199 nagenoeg gelijksoortige eengezinswoningen. Nadat gebleken was dat de 19de-eeuwse woonkazernes in een aantal gevallen leidden tot broeihaarden van verzet en revolutie, beschouwde men de landelijke eengezinswoning als het meest effectieve middel om sluimerende vormen van 'ongewenst gedrag' te neutraliseren. Vandaar de belangstelling van de overheid voor 'tuinwijken'. De Britse architect Unwin had in 1909 de 'tuinwijk idee' kant-en-klaar uitgewerkt in *Townplanning in Practice*. Dit handboek voor de praktijk werd sindsdien door de hele wereld als 'bijbel' gebruikt bij de aanleg en de inrichting van tuinwijken. Ook Van Steenberghe bezat de Duitse versie uit 1922 (29), die op enkele details na de Engelse tekst volgt: zo legt de Duitse versie iets meer nadruk op de bepleistering, wat in de Engelse versie nauwelijks aan bod komt. Behalve concrete richtlijnen over de aard van de inplanting van de woningen in kleine groeperingen "of buildings and how the variety of each must be dominated by the harmony of the whole" (30), ging Unwin ook in op de manier waarop deze woonwijken dienden te functioneren. Zo bestond er volgens hem geen twijfel over dat het beheer van deze woonwijken noch aan de overheid, noch aan het individu kon worden overgelaten. Meest aangewezen leek hem een nog onbestaande vorm van geëmancipeerd overleg op wijkniveau - vergelijkbaar met het soort van burgerinitiatief dat merkwaardig genoeg thans opnieuw bijval kent. "Hitherto the growth of democracy, which has destroyed the old feudal structure of society, has but left the individual in the helpless isolation of his freedom. But there is growing up a new sense of the rights and duties of the community as distinct from those of the individual. It is coming to be more and more widely realised that a new order and relationship in society are required to take the place of the old, that the mere setting free of the individual is only the commencement of the work of reconstruction, and not the end" (31). Precies omdat Unwin zo'n specifieke visie op het democratisch functioneren van onze maatschappij had, kon hij dergelijke woonomgeving gestalte geven - niet alleen op wijkniveau, ook op buurtniveau. Op dit laatste en laagste niveau functioneerde de 'woongroep'. Vandaar dat Unwin er bijzondere aandacht aan besteedde - zij het op beperkte schaal, op het niveau van de detaillering.

Cover uit 1924 van het tijdschrift van de Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen: de overeenkomst tussen dit type modelwoning en de woningen in de Unitaswijk is aanzienlijk (Koninklijke Academie voor Schone Kunsten, Antwerpen)

WOONGROEPEN

Oorspronkelijk had Van Steenberghe in de Unitaswijk een duidelijke indeling in 31 groepen gemaakt, die gebaseerd waren op 11 mogelijke varianten (15 met de a- en b-subvarianten) (32). Daarbij werd een onderscheid gemaakt naar de aard van de dakinplanting, die samenging met de gevelbreedte en de inplanting van de erkers (hoektype). Bij de uiteindelijke realisatie werd er gedeeltelijk afgeweken van dit programma, wat niet belet dat slechts één groep werd toegevoegd zodat er in totaal 32 groepen zijn. Hoewel het grootste deel van de inplanting ongewijzigd bleef, werd hiervan vooral in de tweede en de derde bouwphase afgeweken (33). Het aantal woningen binnen deze groepen varieert tussen 2 en 14 woningen - uitgezonderd 13 woningen.

Merkwaardig is dat, hoewel het aantal 'woongroepen' in de Unitaswijk behouden werd, ook de nieuwe indeling in woongroepen niet gebruikt werd als indeling voor de verschillende variaties in het siermetselwerk rond de voordeur. Daardoor zijn kleine verschuivingen ontstaan, die de verscheidenheid van het geheel op verschillende niveaus bewerkstelligen (34). Dit variatieprincipe geldt voor de twee eerste bouwfasen. De economische crisis van de jaren '30 is vooral voelbaar in de woningen van de laatste bouwphase. Zo is er in de Oude Donkiaan nog nauwelijks variatie in huistype of siermetselwerk. Daardoor zijn de woongroepen hier het grootst, met het minste variatie en met het minste kleurverschil, omdat de gevelkleuren in principe aan de woongroepen gekoppeld waren. Door het feit dat 41 van de 56 huizen verhuurd werden en de Unitasmaatschappij zelf instond voor het onderhoud ervan, was deze straat lange tijd ook het meest conform de regels geschilderd. Alle andere bewoners-eigenaars - uitgezonderd de twee voormalige winkelhuizen in de Unitaslaan, die verhuurd werden - dienden per woonblok met elkaar afspraken te maken over de kleur van het schrijnwerk, dat nog in de grondverf stond toen de bewoners hun woning betrokken. Dat veronderstelde een

minimum aan teamgeest, die er aanvankelijk ook was, zodat de wijk niet alleen een gevarieerd aanzicht had, maar ook een aantal activiteiten op buurt-niveau ontwikkelde.

Door het geleidelijk wegvallen van deze mentaliteit, heeft Léonard het ongetwijfeld nodig geacht een aantal stelregels in te voeren, om, zoniet de wijkgeest, dan toch het aanzicht van de wijk te redden. Omdat dit een kunstmatige ingreep was, kon het niet anders dan dat tegelijk met het verdwijnen van zijn persoonlijke aanwezigheid in de wijk in 1971, ook de regels verdwenen.

Zo is, van het oorspronkelijke overleg per woongroep, naar het overleg per twee, drie of vier woningen onder hetzelfde dak, uiteindelijk de individuele voorkeur van iedere bewoner het aanzicht van de wijk gaan bepalen. Dat deze tendens zich eerst na de oorlog daadwerkelijk heeft doorgezet, blijkt ook uit de oudst bewaarde kleurenfoto van de wijk uit 1950 (35).

HERINVOERING VAN DE OORSPRONKELIJKE WOONGROEPEN?

In het oorspronkelijk concept van de woongroepen bepaalde de aard van de inplanting de indeling van de woongroepen. Maar omdat de uiteindelijke inplanting van de woningen gewijzigd werd, dient men bij een eventuele herinvoering van dit concept rekening te houden met deze wijzigingen.

Het begrip 'woongroep' blijkt bovendien in de loop van de tijd geëvolueerd te zijn tot het 'symmetrisch aanzicht' van twee, drie of vier woningen onder hetzelfde dakvolume (36).

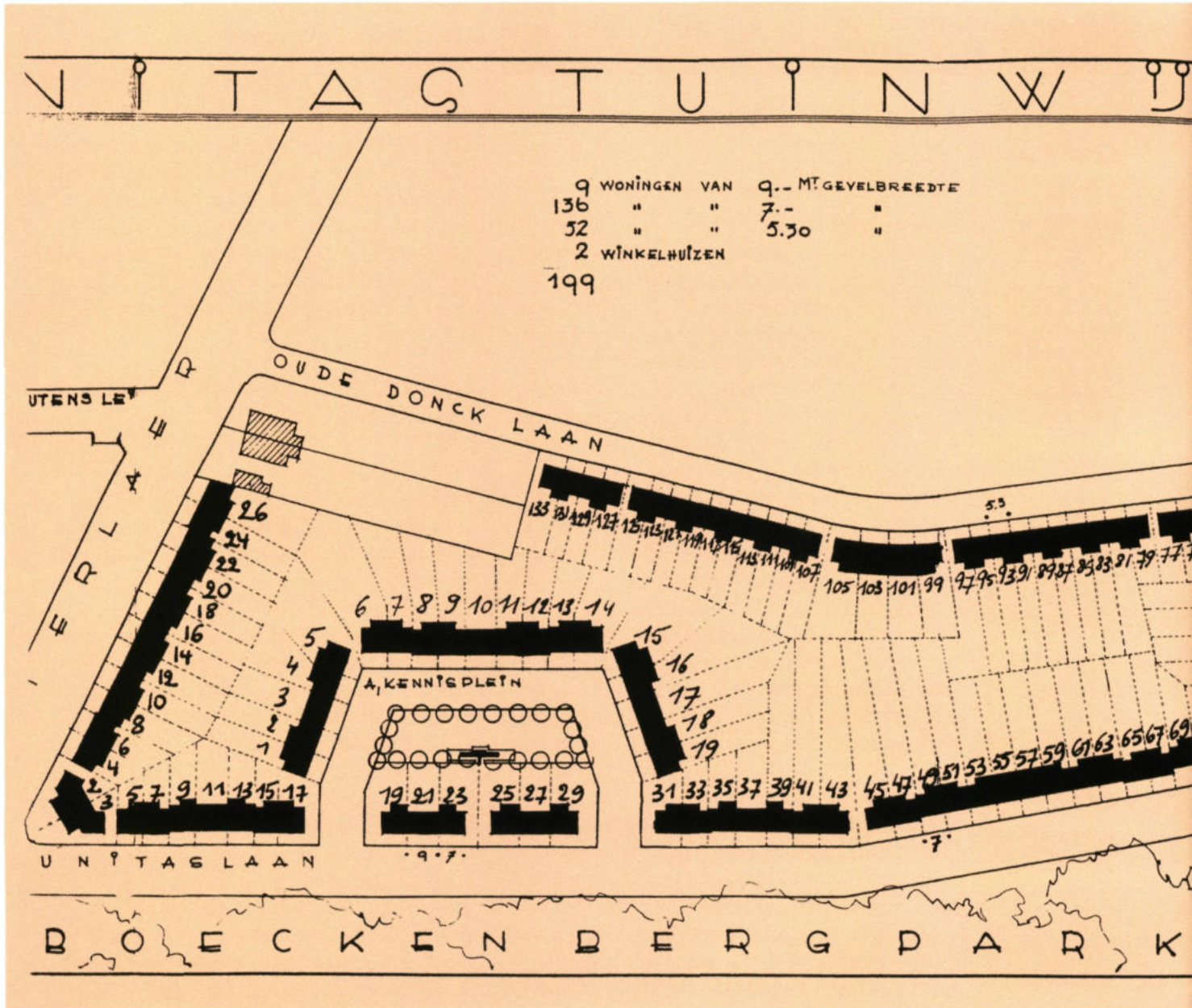
Ook het veranderde straatgezicht - onder meer de aanleg van het pleintje in de Oude Donkiaan - versterkt de noodzaak van een andere dan de oorspronkelijke indeling.

Alleen een aanpassing, die rekening houdt én met de architecturale betekenis van de oorspronkelijke indeling, én met de uiteindelijke realisatie én met het gewijzigde straatbeeld, beschermt de 'idee' van de indeling in woongroepen, het basisstramien waarop de wijk steunt.

DE CHARME VAN PATINA

In hun poetswoede gingen sommige bewoners in het verleden zo ver, dat zij de natuurlijke vervuiling van de paramentsteen wegschuurden met verdund salpeterzuur, waardoor niet alleen het vuil, maar ook de gedeeltelijke inkleuring van het voegwerk en de baksteen verwijderd werd (37). Heel wat woningen uit de eerste en de tweede bouwphase vertonen nog

Woningtype 2: een 5 m breed rijhuis zonder erkers onder een doorlopend zadeldak met halve dakkapel. Oude Donkiaan 121 (foto O. Pauwels)

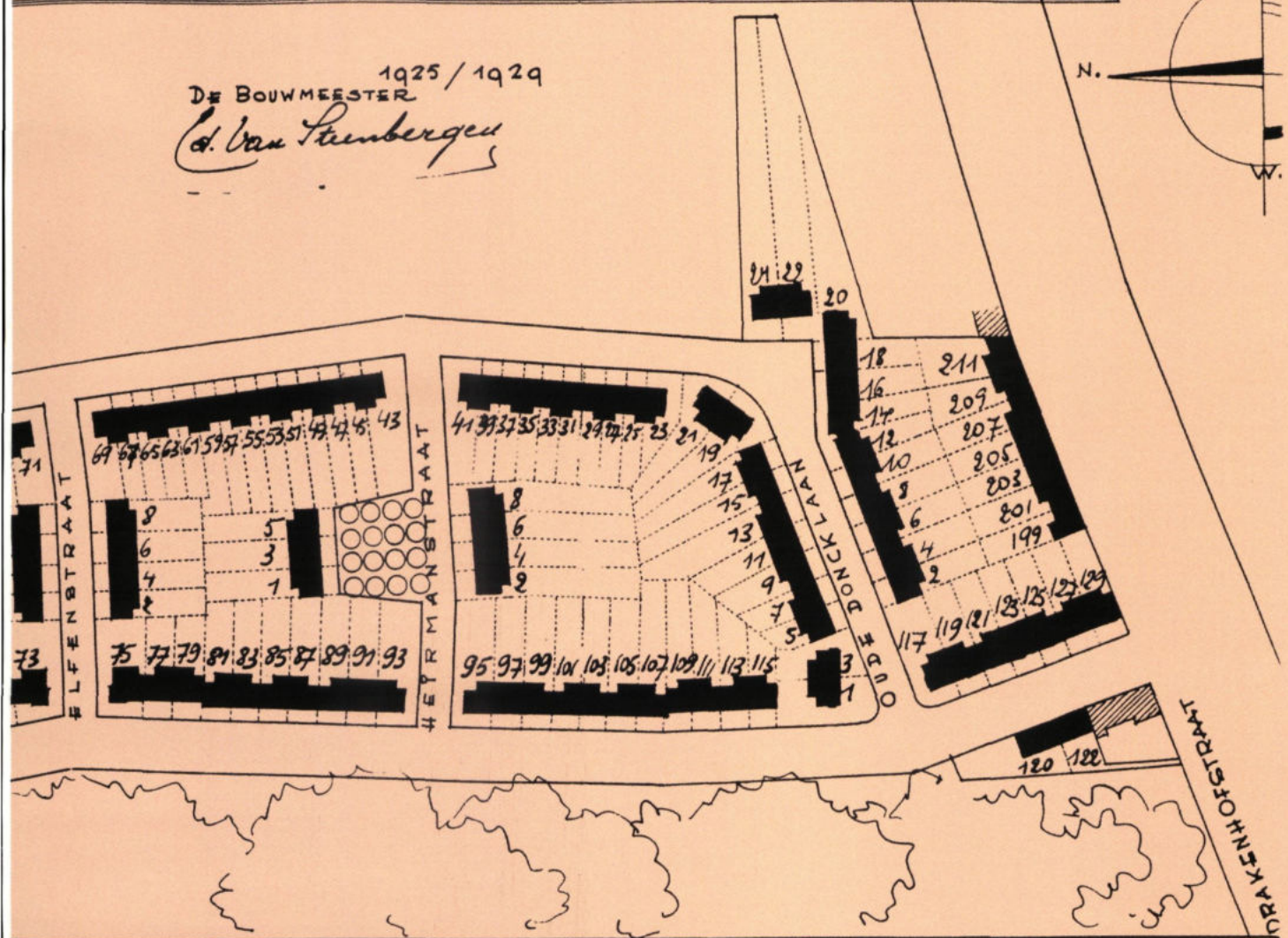

K TE DEURNE BIJ ANTWERPEN

1925 / 1929
DE BOUWMEESTER*C. van Steenberghe*

N.

W.

Grondplan van de Unitaswijk naar ontwerp en realisatie van Van Steenberghe, met 13 woningen aan de noordzijde op het Eksterlaar, 66 woningen aan de westkant in de Unitaslaan; 7 woningen aan de zuid-

kant in de Drakenhoflaan, 79 woningen aan de zuidoost- en oostkant in de Oude Donkiaan, met daartussenin de Heirmanstraat (7 woningen), de vroegere Elfenstraat, thans Charles Philipslaan (8 woningen) en het

Adelbert Kenisplein (19 woningen). Goed voor in totaal 199 woningen, waarvan 9 woningen met 9 m gevelbreedte, 136 woningen met 7 m gevelbreedte, 52 woningen met 5,3 m gevelbreedte en 2 winkelhuizen,

die intussen tot gewone woningen verbouwd werden. De straatnummers ontbreken op het oorspronkelijke plan, maar werden ter verduidelijking toegevoegd. (Architectuurarchief van de provincie Antwerpen).

OVERZICHT VAN DE WOONGROEPEN: Vergelijking tussen het plan van Van Steenberghe (1923) en de uiteindelijke realisatie

gebruikte afkortingen:

AK	Adelbert Kenisplein	H	Heirmanstraat
CP	Charles Philipslaan (oorspronkelijk Elfenstraat)	OD	Oude Donklaan
D	Drakenhoflaan	U	Unitaslaan
E	Eksterlaan		

GROEP	PLAN	UITVOERING	VERSCHIL	LOCATIE
I	2 x 12 woningen	sic		E4-26 U45-67
Ia	1 x 14 woningen	(4+10) woningen		OD 107-133
Ib	1 x 8 woningen	1 x 7 woningen	(-1)	D 199-211
II	5 x 2 woningen	3 x 2 woningen		E 2/U 3 OD 19-21 OD 1-3 U 19-23 U 25-29
		2 x 3 woningen	(+2)	
III	2 x 7 woningen	sic		U 5-17 U 31-43
IV	2 x 5 woningen	sic		AK 1-5 AK 15-19 AK 6-14
	1 x 9 woningen	sic		
V	3 x 6 woningen	1 x 6 woningen 2 x 4 woningen	(-4)	OD 2-12 CP 1-7 CP 2-8 OD 79-97 OD 22-24
	1 x 10 woningen 1 x 2 woningen	sic sic		
VI	1 x 2 woningen	sic		U 120-122
VII	2 x 7 woningen	sic		OD 5-17 U 117-129
VIIa	1 x 5 woningen	1 x 4 woningen	(-1)	OD 14-20
VIII	4 x 3 woningen	2 x 3 woningen	(-3)	U 69-73 U 75-79 OD 63-69 OD 71-77
		2 x 4 woningen	(+5)	
IX *	1x(7+11) woningen	sic		U 81-115*
X *	1x(8+8) woningen	1x (10+10) woningen	(+4)	OD 23-61*
XI	1 x 4 woningen	1 x 3 woningen	(-1)	H 1-5
XIa	1 x 6 woningen	1 x 4 woningen	(-2)	H 2-8
	196 woningen	195 woningen	(-1)	
XII **		1 x 4 woningen	(+4)	OD 99-105**
	196 woningen	199 woningen	(+3)	

(*) Omdat aan weerszijden van de Heirmanstraat een poortgebouw voorzien was - in het midden van groep IX en X - waarmee hier geen rekening is gehouden, is er eigenlijk geen afwijking in het aantal gerealiseerde woningen.

(**) Door de extra toevoeging van deze laatste vier woningen kan men in totaal 12 mogelijke varianten (16 met de a- en b-subvarianten) voor 32 groepen onderscheiden.

VOORSTEL NIEUWE INDELING WOONGROEPEN:
 Een compromis tussen de oorspronkelijke
 woongroepen, de evolutie van het begrip
 woongroep, het belang van symmetrie en de
 gewijzigde strataanleg

Noteer dat bij deze indeling op geen enkel ogenblik is uitgegaan van één of andere volgorde; de romeinse cijfers slaan enkel en alleen op het fysiek en ruimtelijk onderscheid naar de aard en de groepering van de woningen. Zes nieuwe woongroepen zijn aangeduid met *** door enkele grote woongroepen, die op één na alle in de Oude Donkiaan te situeren zijn, te verkleinen.

Groep	Aantal Woningen	Locatie
I	1 x 9 woningen	AK 6-14
II	2 x 5 woningen	AK 1-5 AK 15-19
III	2 x 7 woningen	U 5-17 U 31-43
IV	2 x 3 woningen	U 69-73 U 75-79
V	3 x 4 woningen	OD 71-77 OD 99-105 OD 127-133***
VI	2 x 4 woningen	CP 1-7 CP 2-8
VII	1 x 3 woningen 1 x 4 woningen	H 1-5 H 2-8
VIII	1 x 4 woningen 2 x 2 woningen	OD14-20 OD 22-24 OD 19-21
IX	3 x 2 woningen	E 2/ U 3 OD 1-3 U 120-122
X	2 x 10 woningen	OD 79-97 OD 107-125***
XI	1 x 6 woningen 1 x 7 woningen	OD 2-12 OD 5-17
XII	1 x 10 woningen 1 x 14 woningen	OD 23-41*** OD 43-69***
XIII	1 x 7 woningen 1 x 11 woningen	OD 81-93*** U 95-115***
XIV	1 x 12 woningen	E 4-26
XV	1 x 7 woningen	D 199-211
XVI	2 x 3 woningen	U 19-23 U 25-29
XVII	1 x 12 woningen	U 45-67
XVIII	1 x 7 woningen	U 117-129

Woningtype 3b: een
 9 m breed rijhuis
 met puntgevel, zon-
 der erkers. Adelbert
 Kenisplein 17
 (foto O. Pauwels)

sporen van deze beschildering (38). Omdat de voegspecie vrij dik en niet al te netjes uitgevoerd was, zorgde deze rode overschildering voor een gelijkmatiger aanzicht van het metselwerk. Deze inkleuring was niet voorzien in het lastenboek, wel het voegwerk *"met binnenwaarts snijwerk"*. *"Het metselwerk in Kempische machinesteen, goede soort, goed droog, goed gebakken, helder klinkend, in gemalen asmortel. De op de tekening als paramentwerk aangeduide delen uit te voeren in klampsteen eerste soort van Boom of Niel, met holle voegen om later gevoegd te worden met binnenwaarts snijwerk"* (39). Het bijkleuren van de baksteen was niet zo ongewoon: deze afwerkingstechniek werd ook aangebracht op een aantal rijwoningen, die in 1926 door Van Steenberg gebouwd werden in de Uitspanningsstraat in de Tuinwijk Eenheid in Wilrijk (40).

DONKERE BAKSTEEN

Hoewel het lastenboek aan weerszijden van de voordeur brede stroken donkere baksteen voorzag, werden deze alleen in de laatste bouwphase uitgevoerd. *"Aan de inkomdeuren zullen banden gemetseld worden in blauwe Boomse handsteen"* (41). Anderzijds zijn er duidelijke sporen te herkennen van donkerbeschilderde baksteenstroken in de woningen van de eerste en de tweede bouwphase (42). Deze overschildering was niet in het lastenboek voorzien, maar werd later aangebracht om het oorspronkelijke ontwerp van de architect zo dicht mogelijk te benaderen (43). Het gaat hier inderdaad om een aanvechtbare stelling, in de zin dat foto-onderzoek uitwijst dat in 1924 de baksteenstroken naast en het siermetselwerk boven de deur van de allereerste woning in de Oude Donkiaan 1-3 in donkere baksteen uitgevoerd waren.

Dit stemt volledig overeen met het getekende ontwerp van de architect. Merkwaardig genoeg ziet het siermetselwerk van dezelfde woning er in 1925 behoorlijk anders uit. Zo is de strook boven de deur gedeeltelijk vervangen door een boog fijne sierbaksteen, terwijl de donkere baksteenstroken onmiddellijk naast en rond de deur behouden bleven. Deze uitvoering stemt in zoverre overeen met het huidige aanzicht, dat de donkere baksteenstroken vervangen zijn door gewone paramentsteen, maar dat deze naar alle waarschijnlijkheid in 1925 donker gekleurd waren. Het heeft er dus alle schijn van dat de architect zijn oorspronkelijk ontwerp heeft herzien en de blauwe Boomse handsteen heeft vervangen door paramentsteen, die hij donker heeft laten opkleuren. Het blijft echter gissen naar de reden van deze wijziging. Opvallend is dat deze twee woningen - de eerste maar ook de enige blijven met dergelijk siermetselwerk boven de deur, terwijl dit bij alle andere latere woningen volgens negen verschillende patronen verloopt (44).

In de meeste gevallen werd het voegwerk van de sierpatronen rond de deur en van de baksteenstroken naast de deur in de massa donker gekleurd. In een aantal gevallen is ook de paramentsteen, die in blauwe Boomse handsteen voorzien was, naar alle waarschijnlijkheid ook donker ingekleurd geworden.

VERGELIJKING MET DE KLEUREVOLUTIE IN ANDERE TUINWIJKEN

Op lokaal vlak straalde deze tuinwijk een zeer groot prestige uit. Dat had zowel met de aanleg en de architectuur van deze wijk te maken, als met haar kleurrijk aanzicht. *Le Logis-Floréal* in Watermaal-Bosvoorde mocht dan wel veel groter, groener en gevarieerder zijn door de aard van de inplanting, de grijze rotsbepleistering van deze gevels in combina-

► Fragment rood bijgeschilderde en zwart overschilderde paramentsteen. Te oordelen naar sommige details van de uitvoering werd de rode overschildering na de zwarte uitgevoerd. Charles Philipslaan 7 (foto M. Debruyne)

►► Fragment rood bijgeschilderde paramentsteen en zwart overschilderd voegwerk. De bruinrode kadrering is ontstaan door de overschildering van het voegwerk dat eerder slordig is uitgevoerd. De witte stipjes zouden wijzen op een aantasting door een parasiet. Unitaslaan 9 (foto M. Debruyne)

tie met geel-zwart of groen-zwart schrijnwerk maakte een soberder en strengere indruk dan de gevarieerde okertinten en het kleurige schrijnwerk van de Unitaswijk.

Klein Rusland in Zelzate-Anderlecht dat uit dezelfde periode dateert, en dat thans volledig wit geschilderd is, was vermoedelijk oorspronkelijk eveneens okerkleurig geschilderd. Het is onduidelijk of het huidige donkergroen van het schrijnwerk de oorspronkelijke kleur is. Verder onderzoek naar de originele kleurstelling in deze en in andere tuinvijken is dan ook dringend gewenst.

Dat de voorkeur van de Unitasbewoners uitging naar oker en crème en niet naar wit, moet gezien worden tegen de achtergrond dat een witgekalkte woning geassocieerd werd met een boerenwoning (45), terwijl de Antwerpse stadswoningen een traditie van fijne pasteltinten in lijnolieverf hadden - meestal variërend tussen oker en parelgrijs (46). Omdat de Unitaswijk voor bedienden uit de Antwerpse agglomeratie gebouwd was, overkalkten de bewoners onmiddellijk hun witte gevels met een oker- of crèmekleurige kalk, later ook met pasteltinten (47). Het is niet duidelijk in hoeverre ook in andere tuinvijken in de loop van de tijd een soortgelijke evolutie naar andere pasteltinten heeft plaats gevonden. Het heeft er de schijn van dat dit niet gebeurd is in *Klein Rusland*, waar de maatschappij de woningen verhuurde en zelf onderhield. Andere huurmaatschappijen die hun woningen niet zelf onderhielden - zoals Het Rad in Anderlecht - hadden daarentegen af te rekenen met het probleem dat de huurders dit evenmin deden, terwijl bij verkoop door de maatschappij de meeste nieuwe eigenaars het originele aanzicht van de woning veranderden.

HERWAARDERING VAN DE KLEURIGE GEVEL IN BINNEN- EN BUITENLAND

Van Steenbergens oker- en crèmekleurige gevels sluiten althans wat de kleur betreft aan bij de 19de-eeuwse Antwerpse geveltraditie maar niet qua bepleisteringstechniek en ook niet qua verfsoort. Zowel de okerkleur als het type rotsbepleistering en het kalken van de gevel sluiten echter naadloos aan bij de Zuid-Duitse geveltraditie.

Tenslotte en niet in het minst moeten deze gevels gezien worden in het licht van de belangstelling voor kleurige gevels van een nieuwe jonge lichting architecten - een belangstelling die vooral in Nederland en Duitsland terug te vinden is bij onder meer Dudok en Taut, maar die niet door alle avant-gardisten gedeeld werd - onder meer niet door Oud (48).

Ook de Unitasbewoners toonden hun belangstelling voor deze traditie wanneer ze tien jaar later met een pastelroze of pastelgroene gevelkleur uitpakten - het visuele resultaat van een eerste vakantiereisje naar Zuid-Duitsland, Oostenrijk, Italië of Zwitserland. In die zin hoeft aan Van Steenbergens okerkleurige gevels geen andere esthetische waarde toegeschreven te worden dan aan de pastelroze gevels van de Unitasbewoners. De meeste pasteltinten konden immers bij een dergelijk traditioneel woningtype te horen.

Het duo Léonard-Van Steenberghe heeft deze kleurveranderingen nooit aangemoedigd, maar getolereerd in de mate dat ze in groep werden uitgevoerd en ook aangepast aan de gangbare kleurencombinaties voor het schrijnwerk.

Zo heeft Van Steenberghe zich blijkbaar ook nooit verzet tegen de kleurwijzigingen die het echtpaar Grauls aan hun woning (1921) in de Strijdhoflaan in Berchem aanbracht (49). Ook hier ging het om een opeenvolging van verschillende tinten voor de bepleistering en het schrijnwerk. Anders dan het lastenboek voorschreef - "een lichtgetinte cementlaag waarin gemalen witte hardsteen en fijne kiezel geslagen" - werd een ruwe rotsbepleistering aangebracht, die sterk gelijkt op die van de eerste bouwphase in de Unitaswijk (50). Of deze originele bepleistering ook daadwerkelijk lichtgetint was, kon niet worden nagevolgd. Vaststaat dat ze in het begin van de jaren '30 okerkleurig was om nadien weer lichter geverfd te worden (51).

HERWAARDERING VAN FELLE KLEUREN VOOR HET SCHRIJNWERK

Traditioneel hoorde bij de meeste lichtgetinte gevels in onze gewesten donkergroen schrijnwerk (52).

Strook dondergrijze Boomse paramentsteen met in de massa gekleurd voegwerk, dat duidelijk verschilt van de eigenlijke voegspecie. Dergelijke paramentsteen komt uitsluitend voor in de woningen van de laatste bouwphase. Oude Donkilaan 123 (foto M. Debruyn)

1

2

3

1 en 2: Oorspronkelijk schrijnwerk van een erker in een zwart-wit combinatie, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen de

kleur van het hout van de roede en de mastiek eromheen. Charles Philipslaan 4 (foto O. Pauwels, fotodetail M. Debruyn)

3: Oorspronkelijk schrijnwerk van de hierbijhorende verticale lichtkolom in zwart-wit. Charles Philipslaan 4 (foto O. Pauwels).

De drie "volle" kleuren van het lastenboek wijken duidelijk af van deze regel. Het gebruik van felle eenvoudige kleuren voor het schrijnwerk is echter typisch voor de nieuwe coöperatieve woningen uit deze tijd (53).

Ook heel wat kunstschilders lieten zich niet onbetuigd en stimuleerden de architecten tot een dynamisch kleurgebruik in de woningbouw. Voor de woning *Grauls* adviseerde Jan Cockx rood en blauw schrijnwerk aan de buitenzijde van de woning (54). Later veranderden de bewoners dit in bruinrood en crème schrijnwerk in combinatie met een okerkleurige bepleistering, en tenslotte in donkergroen-crème

en later groen schrijnwerk in combinatie met een zeer licht getinte gevel (55). Het is nagenoeg zeker dat de architect akkoord ging met deze wijzigingen, aangezien beide echtparen bevriend waren. Opvallend is dat het hier om nagenoeg dezelfde kleurencombinaties als in de Unitaswijk gaat: eerst een verschuiving van een lichte bepleistering met rood-blauw schrijnwerk, naar een okerkleurige met bruinrood en crème schrijnwerk en dan naar een licht-crème kleurige bepleistering met donkergroen en crème schrijnwerk. Alleen de combinatie rood en blauw was in de Unitaswijk vervangen door rood en zwart.

1 2 3

1: Detail van één der kleine open-draaiende ijzeren venstertjes in een verticale lichtkolom. Oude Donklaan 29 (foto M. Debruyne)

2 en 3: Oorspronkelijk schrijnwerk van een verticale licht-

kolom in een donkergroen-rood combinatie. Het contrast tussen het vaste gedeelte van het grote venster en de kleine open-draaiende venstertjes wordt door de kleuraccentuering onderstreept.

Detail van één der kleine pivoterende houten venstertjes in dezelfde verticale lichtkolom. Unitaslaan 69 (foto O. Pauwels, fotodetail M. Debruyne)

1 2

1: Oorspronkelijke roede-indeling van de dakkapel. De rechterhelft van het houten fronton van de dakkapel en van het pannendak zijn origineel. De linkerhelft van de dak-

kapel en van het pannendak vormen hierop een lichte variatie. Oude Donklaan 27-29 (foto O. Pauwels)

2: Originele regenafvoer in zink.

Jammer genoeg gaat de originele houten daklijst verloren achter een banale kroonlijst in PVC. Oude Donklaan 105 (foto O. Pauwels)

DE AANTREKKINGSKRACHT VAN OKER

Ook in de Villa *Marstboom* (1925) in Hove heeft Van Steenberghe op de rotsbepleistering een relatief donkere okerkleur laten aanbrengen - vandaar dat deze villa *het boterklompje* werd genoemd door de plaatselijke bewoners (56). Hierop werd later een lichtroze tint gezet.

Bij gebrek aan onderzoeksmateriaal uit eigen land, nodigen de voorhanden liggende buitenlandse onderzoeksprojecten uit tot een vergelijking. Dudok, die Van Steenberghe duidelijk heeft beïnvloed, gebruikte in Hilversum oker in combinatie met donkergroen (57). De hele wijk *Carl Legien* in Berlin-Prenzlau (1925 gepland, maar later uitgevoerd) van Taut en Hillinger was eveneens in één en dezelfde okertoon geschilderd, uitgezonderd de binnenzijdes die op de woonhoven gericht waren (58). De *'Hufeisensiedlung'* (1925-27) van Taut in Berlin-Britz, die zoals de Unitaswijk uit 32 woongroepen was samenge-

Drie verschillende originele voordeurtypes, waarbij het onderscheid van de twee eerste deurtypes samenvalt met het verschil in houtsnijwerk tussen de twee stijltjes voor het deurraampje. Unitaslaan 69 (met originele deurknop en brievenbus in messing) en Charles Philipslaan 1. Het schrijnwerk van het derde deurtype is eenvoudiger.

Bovendien wordt het deurraampje door een raster in gegolfd ijzerdraad beschermd in plaats van door twee houten stijltjes. De rechtse deur volgt de oorspronkelijke kleurencombinatie. Oude Donkilaan 27 en 29 (met originele deurknop in messing) (foto M. Debruyne, foto's O. Pauwels)

steld, was daarentegen in drie verschillende kleuren geschilderd - rood, geel en blauw - die de indeling van de woongroepen volgden (59). De *'Weissenhofsiedlung'* (1927) in Stuttgart was anderzijds volledig wit gepland - omdat het hier om een pilootproject van 33 verschillende gebouwen van 16 verschillende architecten ging. Toch dook hier naast andere tinten ook oker op - maar dat was eerder aan een misverstand toe te schrijven veroorzaakt door de tijdsdruk en de plaatselijke gewoonte om alle woningen okerkleurig te verven (60).

Kortom, het lijkt erop dat een okerleurige gevel in die tijd even eigentijds was als wit nu. Met een beetje zin voor overdrijving kan men stellen dat het toenmalige oker door het huidige wit vervangen is, en dat het toenmalige wit - toen een stokpaardje van modernistische architecten - thans op zijn beurt het veld moet ruimen voor nieuwe okertinten. Ook architecten blijken niet te ontsnappen aan de slingerbeweging tussen wit en kleur.

RECONSTRUCTIE VAN HET OORSPRONKELIJKE KLEURENPALET?

Dat het voormalige kleurige uitzicht van de Unitasgevels aan een herwaardering toe is, lijkt geen twistpunt. Hierover is iedereen het roerend eens. Bij de vraag hoe dit verder moet, start de discussie. Een eerste vraag is in hoeverre de Afdeling Monumenten en Landschappen opteert voor stedelijke gezichten die een dergelijke historische slinger-

beweging volgen, ofwel, integendeel, opteert voor een bepaald kristallisatiepunt in de tijd.

Een tweede vraag is in hoeverre deze keuze overeenstemt met die van de architect, die de kleuren noch in het lastenboek, noch op een kleurenkaart heeft laten vastleggen. Omdat de kleuren onder zijn persoonlijke controle werden samengesteld, hoefde dat ook niet. Bovendien moesten de kleuren per woonblok aangebracht worden, om te vermijden dat er onderling teveel variatie zou ontstaan. Om dezelfde reden moesten ook de kleuren van het schrijnwerk tot drie *"volle"* kleuren beperkt blijven.

Bij combinatie van de drie basiskleuren van de oorspronkelijke bepleistering - wit, crème en oker - met de drie *"volle"* kleuren van het schrijnwerk - rood, groen en blauw - ontstaan in totaal negen verschillende varianten (daarbij is voor het schrijnwerk geen onderscheid gemaakt tussen de combinatie met een lichte of een donkere tint).

De verscheidenheid, die de architect beoogde om eventuele monotonie te doorbreken, is de laatste tientallen jaren echter zodanig toegenomen - niet alleen door de wijziging van de kleuren, maar ook door de wijziging van andere architecturale elementen - dat de eenheid van de wijk als geheel bedreigd wordt. Daarom is het noodzakelijk om nu meer dan vroeger de eenheid van de wijk te versterken. Concreet betekent dit dat men niet alleen geen rekening houdt met de latere kleurvarianten, maar dat men bovendien opteert voor één enkele basiskleur voor de hele wijk - hetzij wit, crème of oker. Het ziet er immers naar uit dat een schildering per woongroep

geen haalbare kaart meer is in deze tijd van doorgevoerd individualisme.

In dit geval kan aan oker de voorkeur gegeven worden, omdat het de meest typische kleur is voor deze woningen, terwijl wit eerder bij de 'moderne woning' hoort en crème vooral de 19de-eeuwse burgerwoning typeert. Toch kan in deze zienswijze een toegift gezien worden aan een modieus addertje in het gras, dat al gauw de slingerbeweging tussen wit en oker terug op gang brengt. Misschien getuigt de optie voor een éénvormige crèmekleurige wijk van minder moed, maar van meer "Realpolitik" op lange termijn.

De drie originele kleuren van het schrijnwerk - rood, groen en blauw in combinatie met crème, wit of zwart zouden dan voor de variatie in het geheel kunnen zorgen. Toch dient ook hier overwogen of een inperking van dit kleurengamma het kleurevenwicht in de wijk niet ten goede zou komen. Daarbij staat het behoud van het primaire rood of groen in combinatie met zwart buiten discussie. Indien geopteerd wordt voor een crèmekleurige gevelkleur dan is het logisch om combinaties met crème te kiezen: donkergroen en bordeaux. Donkergroen werd van in den beginne op grote schaal door de bewoners toegepast, omdat het in de stedelijke traditie lag. Bordeaux werd later door voorzitter Léonard zelf geïntroduceerd. Opteert men integendeel voor een witte gevelkleur dan is het logisch om voorrang te verlenen aan de combinatie met primair blauw. Ook al wordt hiermee in lichte mate afgeweken van het oorspronkelijke kleurengamma, met dergelijke

regeling wordt tenslotte tegemoet gekomen aan de oorspronkelijke optie om een zekere 'rust en eenheid' te bereiken, terwijl toch het effect van een sterk maar gevarieerd kleurenritme behouden blijft - niet naar de letter maar naar de geest: "Verder draagt de nagestreefde eenheid in de schildering van de verschillende bouwblokken er veel toe bij om rust en eenheid te bereiken" (61).

KOSTENBESPARING DOOR NIEUWE RAMEN?

Het spel met nuances in het kleurgebruik van de bepleistering en het schrijnwerk, vormt echter niet het hoofdprobleem van deze wijk. Een likje verf kan dan wel de gevels verfraaien, maar als de originele roede-indeling uit het raamkader is verdwenen en vervangen door banaal PVC of aluminium, betekent de invoering van een bepaalde verftint niet meer dan een doekje voor het bloeden. De oorspronkelijke raamindeling is immers 'het bindmiddel bij uitstek' waardoor de verschillende huistypes en groepen woningen visueel bij elkaar horen.

Bovendien blijkt de vervanging van de oorspronkelijke raamindeling door dubbele beglazing met behoud van de oorspronkelijke indeling van de glasroeden minder efficiënt dan verwacht. Behalve dat het onmogelijk is om de oorspronkelijke dikte van de glasroeden te behouden - wat van essentieel belang is om het aanzicht van het geheel te behouden - ligt de kostprijs van deze ramen zo hoog, dat de kosten voor de minderverwarming van de woning zelfs op lange termijn hier niet tegen op wegen (62). Laat men bovendien na om een ventilatiesysteem in deze ramen in te bouwen, dan is de kans op condensatie in de woning bijzonder groot. Enkele beglazing blijkt dus efficiënter en goedkoper dan dubbele beglazing, ook op lange termijn: daarom heeft het geen zin om oude ramen met hun oorspronkelijke roede-indeling te vervangen!

Mocht men toch energie willen besparen, dan lijkt het logischer om niet de ramen maar het dak te isoleren. Extra isolatie van de gewone bepleisterde muren loont nauwelijks omdat het muuroppervlak te klein is. Dat geldt niet voor de kopgevels: hierop kan een licht isolerende pleisterlaag aangebracht worden. Daarbij dient de toplaag in dezelfde structuur als de originele bepleistering uitgevoerd te worden (63).

Van kleuronderzoek naar staalbord en richtlijnen voor onderhoud.

Vakkundig herstel vereist kennis van de oorspronkelijke toestand. Voor de meeste onderhoudsproblemen is deze kennis voorhanden. Van het oorspronkelijk raamschrijnwerk bleven de ontwerptekeningen van architect Eduard Van Steenberghe bewaard. Wat de gevelpleister daarentegen betreft bleek het alles behalve vanzelfsprekend om deze oude, vrij grove rotsbepleistering nog te laten aanbrengen tegen redelijke prijs. Een afwerking met een moderne, in de massa gekleurde krabpleister met hoeklijstjes in kunststof is hier echter niet op zijn plaats en doet afbreuk aan het aspect van deze cottage-stijl. Wat de schilderwerken tenslotte aangaat konden tot vandaag, noch voor de bepleistering, noch voor het houten schrijnwerk, goede richtlijnen gegeven worden bij gebrek aan kennis van de oorspronkelijke toestand. Daarom was dit onderzoek noodzakelijk.

Via deze publicatie en via een tentoonstelling willen we de resultaten bekend maken en een aanzet geven tot enkele voorbeeldige renovaties. Daarbij wordt het pleistersysteem verder uitgetest, worden de mogelijke kleurencombinaties in de praktijk gebracht en de kleurnuances ter plaatse op punt gesteld. Het resultaat wordt een staalkaart van toe te passen kleuren, die ter beschikking staat van het bestuur, de eigenaars en de uitvoerders van de schilder- en bepleisteringswerken.

Wat de kleurencombinaties betreft moeten we verduidelijken dat doelbewust enige beperkingen werden opgelegd. Niet alle oorspronkelijke kleurencombinaties zullen nog mogelijk zijn omdat de problemen vandaag enigszins anders zijn dan bij de bouw. Bij de bouw van deze woonwijk trachtte de architect door de combinatie van verschillende woningtypes, door de afwisseling in samenstelling van de groepen, door kleine variaties in het siermeubelwerk en door de toepassing van "drie volle kleuren"

bij het schilderwerk de monotonie van deze seriebouw te doorbreken. Vandaag is het probleem echter het tegenovergestelde: door de veelvuldige veranderingen is de eenheid van het geheel zoek geraakt en dient met behulp van de kleur de eenheid van de wijk hersteld. Door het beperken van de basiskleur voor de bepleistering tot één kleur m.n. de crèmetint wordt opnieuw een grotere eenheid bekomen. De beide andere tinten wit en oker blijven nog wel mogelijk, op voorwaarde dat de eigenaars van een bepaalde woningengroep in onderling akkoord een aanvraag indienen om gezamenlijk schilderwerken uit te voeren met dezelfde kleur. De kleuren lichtgroen, lichtroze en lichtblauw die niet in de beginperiode maar pas later hun intrede deden worden omwille van een grotere eenvormigheid nu uitgesloten. Wat de kleuren van het schrijnwerk betreft, wordt geopteerd voor vier kleurencombinaties: vermiljoenrood met zwartblauw, grasgroen met zwartblauw, donkergroen met crème en bordeaux met crème. De oorspronkelijke combinatie blauw met wit wordt verlaten en vervangen door het bordeaux met crème, dat in een later stadium op grote schaal werd toegepast. De "drie volle kleuren" die Van Steenberghe in zijn bestek voorzag, beperken we tot twee: groen en rood en de afgeleiden van deze twee kleuren: donkergroen en bordeaux. Deze beperkingen zijn vandaag nodig om een grotere eenvormigheid en meer harmonische samenhang te verkrijgen in de huidige toestand, die een bonte, chaotische mengeling geworden is. Om een echte eenheid te bekomen zouden de eigenaars van aanpalende woningen onder eenzelfde dakvolume in principe ook in onderling overleg de kleur voor het schrijnwerk moeten vastleggen. We beseffen maar al te goed dat zulke draconische maatregel wellicht niet meer aanvaard wordt. De vier mogelijke kleurencombinaties zullen naar onze mening zelfs in willekeurige afwisseling in eenzelfde woningenrij nog tot een behoorlijk resultaat leiden. We durven hopen dat eigenaars hierin hun gading vinden en maximaal zullen rekening houden met de symmetrie van de woningengroepen bij de keuze van de kleur van het schrijnwerk.

INDIVIDUALISME VERSUS WIJKGEEST

Last but not least ging het aanzicht van deze wijk hand in hand met de 'pioniersgeest' van deze wijk: de eerste bewoners waren immers blij dat ze hun "kwartier" in de stad hadden kunnen verlaten en hun gloednieuwe huizen - voorzien van alle comfort, elektriciteit en niet het minst van een mooie tuin - hadden kunnen betrekken. Deze mentaliteit om de zaken gezamenlijk aan te pakken, is verdwenen door het toenemende individualisme. Toch blijken een aantal oude en nieuwe bewoners opnieuw interesse te hebben voor een gezellige buurt, waar de problemen van de wijk gezamenlijk kunnen besproken

worden in nauw overleg met elkaar - en in een ontspannen sfeer. Op dat programma kan ook plaats geruimd worden voor problemen waar iedere buurtbewoner mee te maken heeft als de herschildering van de bepleistering, een eventuele herbepleistering of de schildering van het schrijnwerk zelf. Om oeverloze discussies te vermijden kan een gezamenlijke terugkeer naar de geest van het oorspronkelijke opzet bijdragen. Deze studie kan hierbij een leidraad zijn. Tenslotte garandeert een gezamenlijke aanpak per woonblok niet alleen een eenvormig eindresultaat, maar ook een interessant prijskaartje voor de individuele eigenaar.

► Woningtype 1 met vernieuwde dubbele beglazing uitgevoerd naar het oorspronkelijke model. Alleen in de verticale lichtkolom en het drie-hoekig dakvenster op de eerste verdieping bleef de originele roede-indeling met oorspronkelijk glas-in-lood behouden. Charles Philipsaan 7 (foto O. Pauwels)

Computersimulatie van kleurencombinaties op woningtype 1, zoals vastgesteld door de afdeling Monumenten en Landschappen. Voor de gevel is er keuze tussen wit, crème en oker, voor het schrijnwerk is er keuze tussen donkergroen of bordeaux met crème enerzijds en rood of groen met zwartblauw anderzijds. De gevel moet per woonblok in één en dezelfde kleur geschilderd zijn, het schrijnwerk bij voorkeur per dak in één en dezelfde kleurencombinatie (Sikkens).

Een witte gevel met schrijnwerk in een combinatie van donkergroen of bordeaux met crème

Een lichte okerkleurige gevel met schrijnwerk in een combinatie van donkergroen of bordeaux met crème

Een crèmekleurige gevel met schrijnwerk in een combinatie van donkergroen of bordeaux met crème

Een witte gevel met schrijnwerk in een combinatie van vermiljoenrood of grasgroen met zwartblauw

Een lichte okerleurige gevel met schrijnwerk in een combinatie van vermiljoenrood of grasgroen met zwartblauw

Een crèmekleurige gevel met schrijnwerk in een combinatie van vermiljoenrood of grasgroen met zwartblauw

Sommige bewoners hebben het originele aanzicht van het schrijnwerk opnieuw ontdekt: hoewel de oorspronkelijke roede-indeling van dit hoekhuis verwijderd was, heeft de laatste bewoner nieuw schrijnwerk geplaatst naar het voorbeeld van de oorspronkelijke uitvoering. Hoek Eksterlaar-Unitaslaan (1928: Architectuurarchief van de provincie Antwerpen, 1970: foto Monumenten en Landschappen, 1998: foto O. Pauwels)

Nawoord

Anne Malliet

Na meer dan 15 jaar wettelijke bescherming van de Unitas-tuinwijk als stadsgezicht kunnen we alleen maar vaststellen dat de bescherming geen kentering teweeg heeft gebracht naar een zorgvuldigere omgang en een beter behoud van dit ensemble uit het interbellum.

Er resten nog nauwelijks enkele woningen in redelijk originele staat met de oude rotsbeplesering op de bovengevel, de oude raamkozijnen met de typische kleinhouten en de houten kroonlijsten. Dat de bescherming geen noemenswaardig verschil heeft kunnen bewerken met de evolutie heeft uiteraard verschillende oorzaken. Op de eerste plaats is er onvoldoende plaatselijk toezicht. Hieruit blijkt dat de doeltreffendheid van een bescherming afhangt van de mate waarin het lokaal beleid betrokken wordt en zich verantwoordelijk voelt voor wat op het niveau van het Vlaams gewest werd beschermd. Ook uit de geschiedenis blijkt dat de directe betrokkenheid van iemand ter plaatse die zich het lot van de wijk aantrekt meer waard is dan een reglement dat dode letter blijft. Het was Eduard Léonard, die als initiatiefnemer mee aan de wieg stond van het project en daarom gevoelig was voor de samenhang van het geheel. Hij trachtte daarom als bewoner de veranderingen aan de woningen in welbepaalde banen te leiden.

Daarbij komt nog dat de beschermde stads- en dorpsgezichten door de gewestelijke overheid ietwat stiefmoederlijk worden behandeld, vergeleken bij de beschermde monumenten. Een onroerend goed in een beschermd dorpsgezicht komt niet in aanmerking voor een premie, noch voor de onderhoudspremie, noch voor de restauratiepremie. Alleen de fiscale tegemoetkoming, een federale aangelegenheid, is behalve op monumenten ook van toepassing op stads- en dorpsgezichten. Maar de fiscale aftrek van uitgaven voor instandhouding is alleen maar mogelijk voor eigenaars-bewoners die hun pand niet verhuren. Door zulke ongelijke behandeling lijkt het wel alsof het algemeen belang of de cultuurhistorische waarde van een stadsgezicht minder is dan van een monument. Dit ontbreken van financiële tegemoetkoming wordt dan gemakkelijk een vrijgeleide om de wettelijke bepalingen minder strikt te nemen. Maar naast het feit dat de overheid te weinig toezicht houdt en er misschien onvoldoende financiële com-

pensaties zijn voor de door de bescherming opgelegde verplichting tot instandhouding, is er wellicht ook onvoldoende voorlichting omtrent het doel van de bescherming en vooral omtrent de consequenties voor het beheer van deze woningen. Het beschermingsbesluit legt geen specifieke erfdienstbaarheden op waaruit een eigenaar kan opmaken hoe hij best te werk gaat bij onderhoudswerken en welke richtlijnen hij moet volgen bij belangrijke herstellings- of restauratiewerken. Er gelden wel de voorschriften van het besluit van 17 november 1993 tot bepaling van de voorschriften inzake instandhouding en onderhoud van beschermde monumenten, stads- en dorpsgezichten, waaronder vermeld is dat het behoudens schriftelijke toelating verboden is "de dakbedekking te vervangen, geheel of gedeeltelijk, door andere materialen of met een ander uitzicht dan de aanwezige", "ongeschilderde elementen te schilderen of te schilderen in andere kleuren of kleurschakeringen of met een andere verfsoort dan de aanwezige", "niet bepleisterde elementen te bepleisteren, of te bepleisteren met een andere samenstelling of textuur, maar ook bepleisterde elementen te ontleisteren", "voegen te verwijderen en te voegen op een andere wijze of met een voegspecie van een andere samenstelling of kleur dan de aanwezige" en "buitenschrijnwerk zoals deuren, ramen, luiken, poorten gootconstructies en dergelijke inclusief beslag en hang- en sluitwerk te vervangen of te wijzigen". Het is dus niet

toegelaten de oorspronkelijke, geverfde ramen met kleinhouten zomaar te vervangen door ramen zonder kleinhouten of door ongeschilderde ramen in tropisch hardhout of zelfs door kunststoframen.

Door deze studie willen wij trachten op een positieve wijze de eigenaars te overtuigen om mee te werken aan een vakkundige instandhouding. In eerste instantie wil deze bijdrage voorkomen dat er nog onvakkundige ingrepen gebeuren uit onwetendheid. Ze wil ook begrip doen opbrengen voor behoud van de huisjes in hun authentieke uitvoering en detaillering. Door het naast elkaar zetten van foto's van de oorspronkelijke toestand en de huidige staat hopen we te bereiken dat men gaat beseffen dat na verloop van tijd het gehele aspect teloor is gegaan door de optelling van de vele kleine veranderingen die men eraan heeft aangebracht, veranderingen die op zichzelf bezien schijnbaar geen noemenswaardig verschil maken. Een waardevol stadsgezicht moet het immers juist hebben van die hele reeks ogenschijnlijk pietluttige traditionele details die bewaard bleven of vakkundig hersteld werden.

Tot slot willen we hieraan toevoegen dat het uiteraard niet de bedoeling is elke persoonlijke toets aan de huizen te weren. Het lijkt ons van belang de oorspronkelijke eenvormigheid te herstellen en tegelijk

de zorg voor het architecturale detail te stimuleren. Daardoor zal het geheel ongetwijfeld aan uitstraling en waarde herwinnen. De bestaande toestand is immers als een koor zonder dirigent. Zonder leiding, zonder onderlinge band is er geen harmonie. Uit elke voortuin mag het karakter van zijn bewoner spreken, maar de eenvormige afsluitingen met hun betonnen sokkels en geschilderde houten poortjes moeten terug worden aangebracht om het individualisme binnen de perken te houden.

EINDNOTEN

- (1) BENTEIN, Ch., *De Unitas tuinwijk te Deurne van architect Eduard Van Steenberghe beschouwd in het geheel van de geschiedenis van de tuinwijken in België*, RUG, 1980.
- (2) De oorspronkelijke bepleistering van 24 woningen werd ter plekke onderzocht. Van 15 van deze 24 bepleisteringen werd een staal genomen. Op 5 van deze 15 monsters werd een mortelanalyse uitgevoerd door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (DI 97/6195). Deze analyse beperkte zich tot een kwalitatieve vergelijking van de onderste lagen van deze monsters.
- (3) Het oude schrijnwerk van 13 woningen werd op 23 locatiepunten onderzocht, verspreid over luifels, luiken, raamkaders en vensterroedes. De onderzoeksmethode verschilde. Soms werd overgegaan tot sondering, in andere gevallen volstond het visuele onderzoek, dat werd uitgevoerd door A.M. Consult, Sint-Niklaas.
- (4) Van 6 oorspronkelijke bewoners bleek de heer Tielemans vanuit de meeste informatie te kunnen verstrekken over de periode 1925/30. Over de naoorlogse situatie bleek Mevr. Van Weyenberg het best geïnformeerd (na 1952).

De oorspronkelijke kleuren van het schrijnwerk zijn vaak moeilijk te achterhalen. De donkere eerder donkergroene boord van dit luik zag er aanvankelijk naar alle waarschijnlijkheid zwart uit. Zo was dit luik vermoedelijk in dezelfde rood-zwart combinatie geschilderd als het schrijnwerk van de burens. In dat geval is het zwart door de chemische reactie van de oude olie- verf verkleurd tot donkergroen door de inwerking van de UV-stralen in het daglicht. Ch. Philipslaan 7 (foto M. Debruyen)

- (5) Behalve het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven (AMVC) beschikt het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen (A.P.A.) over een aantal foto's van de bouw van deze wijk.
- (6) Cijfers gebaseerd op het huidige onderzoek: DEBRUYN, M., *Unitaswijk Deurne. Kleuronderzoek van gevel en schrijnwerk*, 1997/98, bijlage 10-c, p. 88-92.
- (7) Mondelinge mededeling door de heer Dupas, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Brussel op 1 augustus 1997.
- (8) A.P.A., 2302: *Eduard Van Steenberghe*: Lastenboek 8/7/1925 en 20/7/1928
- (9) Mondelinge mededeling door de heer Tielemans.
- (10) SCHÖNBURG, K., *Gestalten mit Putzmörteln*, Berlin 1991, p. 115-130.
- (11) Archief van de Provincie Antwerpen, 14: *Unitas Tuinwijk Deurne*, jaarverslag 1931.
- (12) zie eindnoot 10
- (13) A.P.A., 2302: *Eduard Van Steenberghe*, Brief van 2 mei 1952.
- (14) zie eindnoot 8
- (15) zie eindnoot 2
- (16) DEBRUYN, M., *op. cit.*, 1997/98, deel 1: tekst, bijlage 11: Lijst van onderzochte bepleisteringen; bijlage 12: Vergelijkend schema: eerste gekleurde afwerkingslaag van de bepleistering; deel 2: iconografie, plan P 16: Overzicht kleurverdeling bepleistering. Resultaat onderzoek eerste afwerkingslaag.
- (17) zie eindnoot 9
- (18) LÉONARD, E., *De Bedienden-Tuinwijk Unitas te Deurne*, in *De Bouwgids*, 1928, p. 238.
- (19) zie eindnoot 18
- (20) Archief van de Provincie Antwerpen, 14: *Unitas Tuinwijk Deurne*, Brief van 10 mei 1949.
- (21) Mondelinge mededeling Mevr. van Weyenberg.
- (22) zie eindnoot 21
- (23) zie eindnoot 4
- (24) zie eindnoot 8
- (25) zie eindnoot 5
- (26) Mondelinge mededeling van een oude bewoner in de Oude Donkiaan
- (27) zie eindnoot 21
- (28) zie eindnoot 18
- (29) BENTEIN, Ch., *op. cit.*, 1980, bijlage XV.
- (30) UNWIN, R., *Town Planning in Practice. An Introduction to the Art of designing Cities and Suburbs*, London, (3rd. edition) 1913, p. 329.
- (31) *id.*, *op. cit.*, p. 402.
- (32) A.P.A., 2302: *Eduard Van Steenberghe*, 1923: Plan "Groepen" I, II, IIIa, IIIb, III, IV, V, VI, VII, VIIa. Plan "Groepen" VIII, IX, X, XI, XIIa.
- (33) DEBRUYN, M., *op. cit.*, 1997/98, deel 2: iconografie, plan P 14.
- (34) *id.*, *op. cit.*, plan P 15.
- (35) Illustratie in *La Société Nationale des Habitations et Logements à Bon Marché a 30 ans*, Brussel, 5 mei 1950.
- (36) zie eindnoot 21

- (37) zie eindnoot 9
- (38) Het materieel-technisch onderzoek van de paramentsteen en het voegwerk van 7 woningen werd uitgevoerd door A. M. Consult, Sint-Niklaas.
- (39) zie eindnoot 8
- (40) Binnen de 'Eenheid' werden door Van Steenberghe 15 woningen gebouwd, waarvan de meeste gevels intussen 'gereinigd' of verbouwd werden, met alle gevolgen van dien.
- (41) zie eindnoot 8
- (42) zie eindnoot 38
- (43) In hoeverre deze schildering aan de bewoners moet toegeschreven worden, zoals de heer Tielemans beweert, blijft voorwerp van controverse.
- (44) zie eindnoot 34
- (45) Mondelinge mededeling van verschillende oude wijkbewoners.
- (46) LOMBAERDE, P., *1200 jaar Antwerpen, de Antwerpenaren en hun stadsbeeld*, Zwolle 1997, p. 235.
- (47) zie eindnoot 4
- (48) OUD, J.J.P., *Hollandse architectuur*, (heruitg. 1926/29), Nijmegen 1983, p. 108-109.
- (49) Mondelinge mededeling Mevrouw Grauls, Jr.
- (50) Persoonlijk Archief Mevrouw Grauls, Jr.: lastenboek.
- (51) zie eindnoot 49
- (52) DENSLAGEN, W.F. & DE VRIES, A., *Kleur op historische gebouwen. De uitwendige afwerking met pleister en verf tussen 1200 en 1940*, Den Haag 1984, p. 97.
- (53) RIEGER, H.J., in *Kleur en architectuur* (cat. tent. Boymans Van Beuningen), Rotterdam 1986, p. 54.
- (54) Persoonlijk Archief Mevrouw Grauls, Jr.: bestek schrijnwerk, ondertekend door J. Cockx.
- (55) zie eindnoot 49
- (56) Mondelinge mededeling Mevrouw Marstboom, Jr.
- (57) Mondelinge mededeling Mevr. Polman, Rijksdienst voor Monumentenzorg Nederland, Zeist.
- (58) RIEGER, H.J., *op. cit.*, p. 56.
- (59) *id.*, *op. cit.*, p. 55.
- (60) NÄGELE, H., *Die Restaurierung der Weissenhofsiedlung 1981-87*, Stuttgart 1992, p. 105 & 125.
- (61) LÉONARD, Ed., *op. cit.*, 1928, p. 237.
- (62) Mondelinge mededeling Glaverbel, Studiedienst, Brussel.
- (63) Op dit ogenblik worden stalen isolerende bepleistering gezet naar het voorbeeld van het originele "rotswerk".

Woningtype 1b: een 7 m breed rijhuis met twee erkers onder een doorlopend zadeldak. Charles Philipslaan 4 (foto O. Pauwels)

Mimi Debruyen is kunsthistorica, Anne Halliet is architect en inspecteur Monumenten en Landschappen

SUMMARY

COLOURS IN THE UNITAS QUARTER

This report contains the results of an investigation into the original colours of the 199 one-family houses of the Unitas quarter, Deurne (near Antwerp). This complex of 32 groupings of houses was designed by Ed. Van Steenberghe in 1923. It was realised in three campaigns during the following seven years.

In 1980, Ch. BENTEIN wrote the general history of the site, the results of which were published in an article in M&L (1982, 6). One month later, the site was legally declared a "protected urban view". Unfortunately, this measure could not guarantee the preservation of the original outlook of the houses, since every owner intended to improve it by changing or replacing just one "minor" aspect, be it the framework of the windows or the cornice. Besides, the façades of the whole site were painted in different colours, except in ochre, to which elderly people referred to as being the main colour. However, since there was little known about the original colour set of the façades and the timberwork, the present study was undertaken.

Four methods were used: local material research, laboratory analysis, comparative study of contemporary photographic documentation, and especially oral interviews with the first residents.

Results obtained through these four methods showed that the "rock" plaster of the houses was originally painted with chalk either in white, cream or ochre, but that these colours were immediately replaced by all kinds of ochre. Most of the houses were painted in groups by one handyman, who got the pigment and salt (to fix the colour) from the owner. The addition of some tea in some cases intensified the ochre pigment. Not all houses were painted in this way: many owners painted their houses themselves, which did not add to a unifying result, since people themselves had to colour the chalk to paint. In the early fifties, Mr. Léonard, the moving spirit behind this project, felt obliged to limit the still expanding variety to six colours, which included, apart from the three basic colours, pastel pink, pastel green and later on pastel blue.

As for the timberwork, originally only three "full" colours were applied - most likely they were red, green and blue - in combination either with white or cream, or with black. Again, right from the beginning onwards, the owners expanded this colour set with dark green and cream, later on with dark brown-red or burgundy and cream. Since most of them painted their own timberwork, however, over the years the result had become even more diversified than the colours of the plasterwork.

The present study reveals that originally there seemed to be a system of colour order, applied according to the grouping of houses. But without any precise indications, it was not always carried out as wished. In this respect, the 41 rented houses in the Oude Donkiaan were an exception, since all of them were painted by the Unitas Cooperative itself in one colour combination. Since the war, this "colour system" has gradually fallen into disuse. Today, nothing of the former dynamic colour pattern of the site has remained.

Following the guidelines of this study, Monuments and Landscapes, recently decided first to return to one of the three basic colours of the façades for each grouping of houses, so as to restore the unity of the site, and, secondly, to reduce the "full" colours of the timberwork to red or green in combination with black and to dark green or burgundy in combination with cream, so as to guarantee some variation in the outlook of each grouping of houses.

25.000 m² showroom

Zoekt u historische of antieke bouwmaterialen?
één adres

Medussa N.V.

biedt u aan:

vloeren, fonteinen, beelden, parket,
hekken, smeedwerk, lood & sierglas,
trappen, deuren, enz.

Liersesteenweg 199 - Heist op Den Berg
België 0032 15 240606

Open: van 9.00 tot 18.00 uur - ma. & di. gesloten

Het Martelaarsplein te Brussel

- 200 jaar Belgische en Vlaamse geschiedenis verteld op een bevattelijke manier

- Meer dan 300 nooit eerder getoonde foto's en documenten

EEN PRACHTIG GESCHENK

HET MARTELAARSPLEIN TE BRUSSEL Edgard Goedleven

Vormgeving Luc Tack

256 BLZ.

Met ca. 300 afbeeldingen in kleur

330 X 250 MM

Gebonden met stofomslag

2650 FR.

ISBN 90 209 2845 7

NUGI 223 - SBO 49

Is het enkel een speling van het lot of de ironie van de geschiedenis dat thans de Vlaamse regering is gevestigd op het Brusselse Martelaarsplein waar de opstandelingen liggen begraven die in 1830 sneuvelden tijdens de Belgische omwenteling?

In dit prachtig geïllustreerde kunstboek hangt Edgard Goedleven het verhaal op van dit authentieke classicistische monument. Zijn wedervaren gedurende twee eeuwen geschiedenis wordt hier op uitstekende wijze geschetst. De band met het politieke en sociale leven wordt nooit uit het oog verloren. Of hoe politiek en architectuur elkaar steeds weer beïnvloeden.

Besteladres: Afdeling Monumenten en Landschappen
Graaf de Ferraris-gebouw - Emile Jacqmainlaan 156 - bus 7 - 1000 Brussel
tel. (02)553 82 34 fax (02)553 82 05

Prijs: 2650,-fr. (verzending inbegrepen).

Het boek kan verkregen worden door overschrijving van 2650,-fr. op rekeningnummer 091-2206040-95

**CAISSE D'EPARGNE DE L'ETAT
LUXEMBOURG**

RESTAURATION DES FACADES

ETN. FLOR BRUXELMAN & ZOON N.V.

Restauratie - Nieuwbouw - Steenkapperij

Reigerstraat 8, 9000 Gent

Tel. (09) 222 22 39 - 222 20 48 / Fax (09) 220 27 75

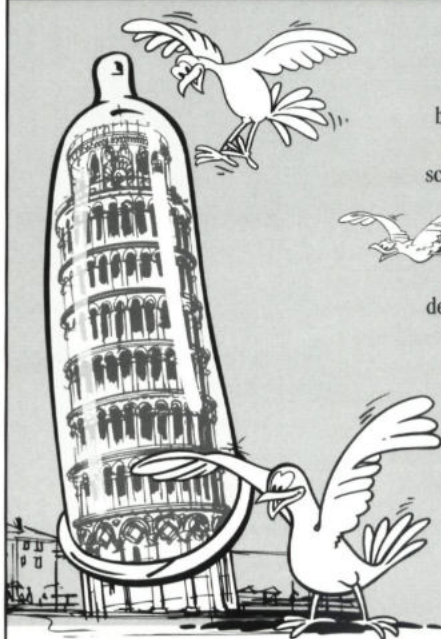
ATELIER *Herman Jans*

*Trekken, gieten en plaatsen van lijsten
Restauratie van oude lijsten
(staff- en stucwerk)
Mouleer- en boetseerwerk. Sculpturen.*

Reg. 061910 - Klasse 1 D11 D23

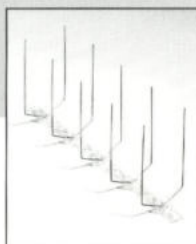
Zwartzustersstraat 3 - 9000 Gent
tel 09/224 34 05 - fax

Wij hebben allemaal bescherming nodig, maar niet allemaal dezelfde!

Duivenmest is door zijn
agressieve chemische
bestanddelen één van de
belangrijkste oorzaken van
onomeerbare be-
schadigingen aan gebouwen
en monumenten.

Maar er is meer!
De duif, maar vooral
de duivenmest, brengt naast
het cultuurpatrimonium
ook onze gezondheid in
gevaar door overbre-
nging van ziekten zoals
ornithose, salmonella,
psittacosis, e.a.,...

Nu is er echter BIRDEX (een gamma diervriendelijke
afschrikingsmiddelen dat de duiven voorgoed weg
houdt van monumenten en gebouwen. Wilt u er meer
over weten, neem dan vrijblijvend contact met ons op.

P.E.C. International n.v.

Maatsch. Zetel: Beekstraat 75 - B-9120 Vrasene (Beveren)

Verbindingsstraat 2, B-9100 St.-Niklaas

Tel.: (03)776 84 39 - Fax: (03)777 35 09

BIRDEX®

Birdex® is a registered trademark of P.E.C. International

STRUCTURELE RESTAURATIE VAN MODERNE CONSTRUCTIES EN HISTORISCHE MONUMENTEN

Steunend op een ruime ervaring en
multidisiplinaire know-how van
chemie en bouw zijn wij in staat voor
onverwachte problemen, een passende
oplossing te bieden.

- Injecties van beton en metselwerk
 - epoxy - PU - minerale grouts
 - injecties tegen waterinfiltratie
- Injecties holle ruimten
- Betonherstelling
- Gelijmde wapening
- Carficom
 - koolstofvezellaminaten als corrosievrije uitwendige
wapening voor zowel beton- als houtstructuren.
- Polymeerchemische
restauratie:
hout & steen
- Micropalen

de neef
ENGINEERING NV SA

Industriepark 8 • 2220
Heist - op - den - Berg
Tel: 015/ 24 93 60
Fax: 015/ 24 80 72

e-mail:
engineering@deneef.net
Internet:
http://www.deneef.net

Als U Lister tuinmeubilair koopt, koopt U kwaliteit. Anders dan bij menig ander merk, zijn de teak-houten tuinveteranen van Lister echt bestand tegen weer en wind, tegen zon en vrieskou. Zo vindt U in Engeland Lister banken, die al meer dan 100 winters hebben getrotseerd.

Lister meubelen, ambachtelijk vervaardigd sedert 1883, zijn tuinmeubelen van waarde. Daarom staat de naam Lister voor kwaliteit en lange levensduur.

THE FIRST IN QUALITY
TEAK FURNITURE MAKING

DE LISTER DEALERS

België:
ALCENO
 Zoutleeuw (011) 78 47 74
AREA FLORIBUS
 Lokeren (09) 349 15 35
ARS-HORTI
 Dilbeek (02) 569 54 25
AVANT GARDEN
 Wijnegem (03) 353 68 64
CAMISA
 Schilde (03) 383 50 74
CARMETUM
 Kermt (011) 25 46 55
CELDEKOR
 Molenstede 013 78 04 08
COMPAGNIE DES JARDINS
 Brussel (02) 375 72 39
COUNTRY STYLE HOME & GARDEN
 Haaltert (053) 83 73 70
DE BOOMGAARD
 Poederlee (014) 55 45 17
DE BORCHT
 Mechelen (015) 43 15 50
DE EGELANTIER
 Otegem (056) 77 63 96
DE TUINKAMER LUT VERHAERT
 Antwerpen (03) 248 63 96
DE TUINWINKEL
 Oostduinkerke (058) 51 05 77
ETAL DECOR
 Ardooie (051) 46 76 96
EXTRA MUROS
 's Gravenwezel (03) 658 63 68
HEDERAE
 Boutersem (016) 73 38 06
HORTUS
 Tervuren (02) 678 18 68
IRIS
 Ninove (054) 32 01 02
JOHN GILLE Co
 Zutendaal (089) 61 27 65
LABYRINT
 Merelbeke (09) 230 70 11
LA CAMPAGNE
 Massemen (09) 366 21 71
MODERN DESIGN
 Neerpelt (011) 64 52 33
RAVAGO
 Arendonk (014) 67 20 01
SAGY
 Nazareth (Eke) (09) 385 53 03
TUINARCH WATELLE
 Sijsele (050) 37 12 30
TUINDECORATIE EPOS
 Zedelgem (050) 20 01 88
TUINEN VAN ACKERE
 Wielsbeke (056) 66 58 90
TUINPLANNING
 Zolder (011) 53 69 52
VAN DE VELDE
 Keerbergen (015) 51 36 12
VERDE E BLU
 Halle (02) 360 22 20
VERDURME
 Wilrijk (03) 827 00 91
WILLIAM'S INTERIORS & GARDEN
 Tongeren (012) 23 14 85

Nederland:
BERG EXCLUSIEF
 Helenaveen (Deurne) (0493) 53 97 70
BLOEMBINDERIJ BART BRESSER
 Gendringen (0315) 68 14 62
BORG'S
 Wassenaar (070) 51 76 991
DE LAGE SLUIS
 Beesd (0345) 68 35 36
HILLSIDE
 Wageningen (0317) 42 19 50
KABINET DE VRIJ
 Nijmegen (024) 32 20 803
KERKHOF LAREN
 Laren N.H. (035) 53 83 818
KOENEN
 Nieuw Bergen (0485) 34 24 49
LABYRINTH
 Barendrecht (R'dam) (078) 67 72 425
LIES HANSEN LIGHT & DESIGN
 Utrecht (030) 25 22 636
METHA PARSON DECORATION
 Amstelveen (020) 4418855
PAND 56
 Akkrum (0566) 65 20 14
ROZENKWEKERIJ DE WILDE
 Bussum (035) 69 16 511
RUYS INTERIEURS
 Zeist (030) 69 22 860
SERAMBI
 Kaatsheuvel (0416) 54 00 70
TUINCENTRUM PRINSENBOSS
 Gilze (0161) 43 19 23
TJIDLOOS
 Veldhoven (040) 25 49 944

Luxemburg
GAMM LUX
 Luxembourg 40 78 39

Importeur voor Benelux:
HELITEAK ESTATE FURNITURE BV
 K. Leopoldlaan 119
 B-3920 Lommel België
 tel. + 32 11 54 40 01
 fax. + 32 11 54 41 73

19e eeuwse gevelrestauratie en schilderwerk
Legerlaan - Brussel.

19e eeuwse gevelrestauratie en schilderwerk
Pandhotel - Brugge.

Polychroom schilderwerk en verguldingen
Hotel Errero, Brussel.

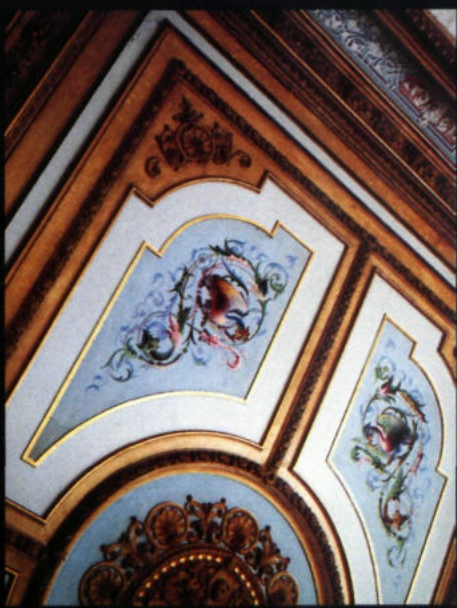
19e eeuwse restauratie renovatie, hout- en marmerimitatie
Sociale Hoge School - St. Anna - Gent.

Restauratie gevel 18e eeuwse "Goubloome" - Gent.

Vrijleggen en restauratie 19e eeuwse muurschilderwerk
CEPG - Gent.

Restauratie figuratief schilderwerk en houtimitatie
Zoldering directiebureau - Sociale Hoge School - Gent.

Vrijleggen en renovatie damastschilderwerk
St. Martinuskerk - Overijse.

PROVO^{NV}

SCHILDERS- EN AFWERKINGSBEDRIJF

Waar ambacht en kunst nog altijd, zoals vroeger, één geheel vormen. Figuratief schilderen op doek en het restaureren ervan, decoratief hout- en marmerschilderen, vergulden, restauratie van moeilijk schrijn- en stoffwerk + gevelrestauratie.

Erkenningen:
D5 klasse 2
D13 klasse 3
D23 klasse 3
D24 klasse 2
D25 klasse 3

SINT-JORISKAAL 7
9000 GENT
TEL. 09/223.12.96
FAX 09/233.27.56

Monument

Vandekerckhove

Restauratie en algemene bouwwerken

Schrijnwerkerij

Glas-in-lood

Steenhouwerij en marmerbewerking

NV Monument Vandekerckhove

Oostrozebekestraat 54
8770 Ingelmunster

Tel. (051) 30.22.41
Fax (051) 30.22.37

GROUP
MONUMENT